

VIGILIA

2002 / 7

Keresztény századok – a 12. század

KEREKES KÁROLY: **A misztikus Szent Bernát**

VALTER ILONA: **Reform szerzetesrendek a**

Magyar Királyságban

MAKK FERENC: **Magyarország, Bizánc és a Balkán**

SZUROMI SZABOLCS ANZELM: **Zsinati fegyelem és**

pápai kapcsolatok Magyarországon

TÖRÖK JÓZSEF: **Lukács, a keresztény királyság pillére**

SOLYMOSI LÁSZLÓ: **A perjogi írásbeliség első százada**

JELENITS ISTVÁN: **A Tragédia halála?**

KOVÁCS PÉTER: **A „világhír peremén”. Amerigo Tot**

LUKÁCS LÁSZLÓ:	Káin és Ábel	481
----------------	--------------	-----

KERESZTÉNY SZÁZADOK — A 12. SZÁZAD

KEREKES KÁROLY:	A misztikus Szent Bernát	482
VALTER ILONA:	Reform szerzetesrendek a Magyar Királyságban	492
MAKK FERENC:	Magyarország, Bizánc és a Balkán	503
SZUROMI		
SZABOLCS ANZELM:	Zsinati fegyelem és pápai kapcsolatok Magyarországon	512
TÖRÖK JÓZSEF:	Lukács, a keresztény királyság pillére	516
SOLYMOSI LÁSZLÓ:	A perjogi írásbeliség első százada	521

Szerkesztette: Solymosi László

SZÉPÍRÁS

JELENITS ISTVÁN:	A Tragédia halála?	528
GÖMÖRI GYÖRGY:	2001. IX. 11.; A hamis tudat játékaikról (<i>versek</i>)	533
KOVÁCS PÉTER:	A „világhír” peremén. Amerigo Tot (1909–1984) (<i>tanulmány</i>)	534
TANDORI DEZSŐ:	In mem. P. J. (<i>esszé</i>) (VI/V. rész)	543

A VIGILIA BESZÉLGETÉSE

RÓNAY LÁSZLÓ:	Sipos Lajossal	547
---------------	----------------	-----

KRITIKA

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ:	Az ember tragédiája új olasz fordításban	555
------------------	--	-----

SZEMLE

(a részletes tartalomjegyzék a hátsó borítón)	557
---	-----

Az 542. oldalon Amerigo Tot: A mag apoteózisa, az 546. és 554. oldalon Herencsár András tollrajzai Tandori Dezső In mem. P. J. című esszésorozatához.

Káin és Ábel

A bibliai testvérgyilkosság története riasztó figyelmeztetésként belerőtt a tudatunkba. Számítalan változatban folyamatosan ismétlődik is a történelemben, bizonyítva: nem csupán kitalált mítosz ez. Az embernek megvan az a félelmes lehetősége, hogy szabadságát rosszra, a másíknak vagy akár önmagának elpusztítására használja fel. Az erőszak a kezdetektől végigkíséri az emberiség életét.

A képlet azonban nem olyan egyszerű, ahogyan a Káin–Ábel történet példázza. Hányszor fordul meg a kocka: a megtámadott ártatlan nemcsak védekezik, hanem ellentámadásba megy át, az erőszakra erőszakkal válaszol, s nemegyszer le is győzi ellenfelét: ő válik gyilkossá. Ki tesz itt igazságot? A tragédiák és az igazságszolgáltatás dramaturgiája szerint az áldozat nemesedik meg: azé a végső szó, aki holtan marad a porondon. Nemcsak akkor, ha ő a véttlen áldozat, mint Ábel, hanem akkor is, ha „ő kezdte” a konfliktust, a veszekedést, a támadást, az agressziót. Káin a gyilkosok ősmintája. Napjainkban azonban akárhányszor az Ábelek válnak a Káinok gyilkosaivá, amint ezt akár csak az elmúlt hetek hazai bűnügyi krónikái illusztrálják. Az ismert mondás — „Aki kardot ragad, kard által vész el” — tovább folytatható: aki más ellen tör (gondolattal, szóval, tettel), az saját pusztulását készíti elő. Akár úgy, hogy valóban ő húzza a rövidebbet, akár úgy, hogy győz ugyan a másik fölött, de vétkessé válik a másik elpusztításában, megkárosításában.

A fékevesztett indulatok örvényében sodródunk az egyre kiszámíthatatlabb és kezelhetlenebb konfliktusok felé. Nem a szabadság felé vezető úton jár ma az emberiség, hanem a káosz felé tart. A káosz pedig rosszabb a rabságnál. A rabok — akár a börtönben, akár egy diktatúrában — megőrizhetik belső szabadságukat és emberméltóságukat. Mi tehát a szabadság? Erőfitogtatással, erőszakkal juthatnánk győzelemre a másik fölött? A Káinok — akár eredetileg is Káin-lelkűek voltak, akár Ábel-voltuk torzult káinivá — a legkevésbé sem szabad emberek: rabjai indulataiknak, gyűlöletüknek, bosszúvágyuknak, a rajtuk eluralkodott káosznak.

A 20. században a technika és a tudomány csodálatos eredményeket ért el a természet meghódításában. Hatalmasra nőtt az ember mozgásteret, szabadsága, javult életének minősége. Mindent azonban alapjaiban veszélyezteteti az, hogy egyre kevésbé ura a saját természetének, egyre inkább kiszolgáltatott műveletlen — fegyelmetlen és neveletlen — ösztöneinek. Ha a 21. századnak nem sikerül az emberi természetet (újra) meghódítania, belesodródhat a káosz örvényébe. Mégiscsak igaz: a békességesekek, a szelídek a boldogok...

A misztikus Szent Bernát

KEREKES KÁROLY

1918-ban született Kistályán (ma Andornaktálya). Középiskoláit az egri, majd a budai ciszterci gimnáziumban végezte. 1937-ben lépett a Ciszterci Rendbe. A görög, a latin és az orosz nyelv tanára, de egész életében a szentírástudományok vonzódták. Nyugalmozott zirci apát és teológiai főiskolai tanár.

Szent Bernát életútja

1990 szeptemberében Rómában, a Szent Bernát születésének 900. évfordulója alkalmából rendezett tudományos szimpóziumon neves egyházi és világi szakemberek, katolikusok és nem katolikusok, férfiak és nők egybehangzóan vallották, hogy Európa lelkeségét és szellemi arculatát aligha lehet valóságúően megrajzolni a 12. század „leglángolóbb és legvilágítóbb fáklója” nélkül, azaz Szent Bernát élete és tanítása nélkül.

1090-ben született a burgundiai Fontaines-les-Dijonban. Huszonhárom évesen lépett be a Cîteaux-i monostorba, a szentbenedeki szerzetesi életfa új hajtását jelentő Cisterciumba. Huszonöt évesen már ő a Cîteaux-ból kirajzó egyik közösség feje, a Clairvaux-i monostor első apátja. Csodálatos emberi adottságokkal és még több isteni kegyelemmel halmozta el a Gondviselés. Néhány év leforgása alatt nemcsak Burgundiának, sőt nemcsak Franciaországnak, hanem egész Európának és az akkori egész világegyháznak is útjelző *signum elevatum*, Istentől gyűjtött lángoszlopa: „Ember, fordulj az Isten felé, csak így lehetsz igazán ember, az emberré lett Istennek, Jézus Krisztusnak nyomában járva!”

Bernát misztikus, vagyis Istennel hitelesen találkozni és találkoztatni képes lénye először családjának férfitagjait izzította át. Mind az öt fiútestvére, majd megözvegyült apja és nagybátyja is követte őt Clairvaux-ba. Természetesen nővére is szerzetesnő lett. 1139-ben az éppen nem túlbuzgó párizsi egyetemi ifjúság előtt tartott beszédek a konverzióról, az emberhez szerinte egyedül méltó, mindenestül Isten felé fordulásról, felvázolva a nyolc boldogság útjait. A hagyomány szerint innen hatvan novíciussal tért vissza Clairvaux-ba. Ilyen jelenségekre utalva írja egy kortárs krónikás: „Az anyák elrejtik fiaikat, a feleségek férjüket, a barátok barátaikat”, ha valahol Bernát megjelenik. Ő meg személyesen vagy közvetve 164 monostort alapíthatott. Sok történész a 12. századot Szent Bernát századaként emlegeti, aki nélkül ez a század nem értelmezhető. A század nagy misztikusa 1153-ban halt meg.

A misztérium tág értelemben emberi ésszel kimeríthetetlen, a maga teljes egészében megfejtethetetlen, megérthetetlen titok. A misztikus ember viszont (megint csak tág értelemben) az, aki ké-

pes ilyen titkokat felfogni, másrészt valamilyen formában, ha nem is egyenértékűen (szóban, cselekedetben, tárgyban, képben), de képes kifejezni, közölni is másokkal. Talán képi nyelven úgy is mondhatnánk: vannak emberek, akik különleges érzékeléssel vannak megáldva, hogy találkozzanak és másokat is találkoztassanak egy „más” világgal. Szorosan véve vallási értelemben misztériumon az örök Istennek az időbeli (történelmi) emberben végbevitt cselekvését–működését értjük, ami ezek számára üdvösséget vagy ítéletet hoz. Alapmisztérium Isten örök döntése a teremtésről, megváltásról és megszentelődésről, azaz a Szenttel történő egyévválásról. (E legutóbbi az egyházban a hit és a szentségek által megy végbe.) — A fentebb említett római szimpózium jeles tanúságtevői egyöntetűen és egyértelműen vallották és tanúsították, hogy Clairvaux-i Szent Bernát a róla elnevezett 12. század legnagyobb alakja ilyen, vagyis a misztériumot megélni és közvetíteni képes „misztikus” személyiség volt.

A misztikus, tehát az Istennel hitelesen találkozó és találkoztató Bernát embersége egészen rendkívüli emberismeretre hangolta őt. Egymással szembenálló világi fejedelmek és egyházi méltóságok (püspökök és pápák is) szót értenek az ő szavára. Zsidógyűlölő germán csoportok és társadalmi rendet felforgató dél-francia eretnekek lesznek kezes báránnyokká, ahol ő megjelenik. A misztériumnak, a nagy titoknak a nyitja az, hogy a külső megszámlálhatóság és mérhetőség CGS (centiméter–gramm–secundum) ismeretrendszere elé helyezi a belső megmérhetően intuíció, egzisztencia és megtapasztalás ismeretrendszerét. Nem azt mondja, hogy az értelem hallgasson el, hanem azt, hogy az értelem mindig a szeretet nyelvén szólaljon meg... Az érzelem mozgassa, motiválja az értelmet, az értelem viszont ellenőrizze az érzelmet.

A megszámlálhatóságon és mérhetőségen túl

Közismert, hogy a misztérium és a misztikus szó a görög műein (μύειν) igéből származik, ami annyit jelent: szemet–száját befogni. Pontosabban: egészen összeszorított szemhéjjal „szemlélni”, illetve összeszorított ajakkal „m” hangot adni. Tehát olyasmit szemlélni, amit csak behunyt szemmel láthatunk, és olyat hallgatni, amit bezárt ajakkal mondanak, illetve bezárt füllel lehet csak hallani. Ez azt jelenti, hogy aki nem képes a látható–mérhető dolgoktól elvonatkoztatva szemlélni, és nem képes a hallható–bemérhető hangoktól elvonatkoztatva valamire (vagy valakire) odahallgatni, annak aligha lehet megtapasztalása a CGS kategórián túlfekvő, „transzcendens” dolgokról és jelenségekről. Az ilyen nem képes a misztérium adó-vevő közegévé lenni. Egyszóval: aki nem képes a számokkal kódolható tértől független távlatosságra, aki nem képes a számokkal kódolható időtől független (lelki) szabad ritmusra, és aki nem képes a számokkal kódolható tömegetől független (lelki) egyensúlyozásra, az

nem képes a misztérium „adó–vevő” (befogadó és ajándékozó) közegévé lenni! Az ilyen „közeggé” válás begyökereztetését a hívő keresztények a keresztség szentségében, görög szóval *μυστήριον*-jában (*müsztérion*jában) kapják meg. Erről a keresztségi *μυστήριον*-ról (*müsztérion*ról) — márcsak a szerzetességgel és a szentbernáti ciszterci misztikával való belső összefüggése miatt is — külön kell szólnunk.

Monachus és religiosus

A szerzetesnek egyházunk görög–latin anyanyelvén két nevét is ismerjük: *monachus* (μόναχος) és *religiosus*. Szerzetességünk történetének első évezredében a 3. és a 13. század között csak az első, a *monachus* volt használatos. A nem házasságban szüzi életet élő emberek Istennek szentelt életformáját jelentette ez a keresztények szóhasználatában, mint mondtuk, a 3. századtól. A *monachus* élet sajátosan keleti képződmény, Nyugatra egy-két évszázaddal később terjed át Szent Ágoston, Szent Jeromos, de főként Szent Benedek nyomán. Itt (Nyugaton) lényege a tökéletes konverzió, a mindenestül Isten felé forduló élet egy szabályzat, „Regula” alapján. Az eszmény: tökéletes engedelmességben szolgálni Istent.

Újabb kori és nyugati eredetű a latin *religiosus* szó. Míg az ősi (keleti eredetű) a keresztény lélek elsősorban belső és egyetemes beavatottságának gyökérszerű életigényét, addig a későbbi és tipikusan nyugati eredetű *religiosus* szó az egyháznak itt és most felmerülő, tehát történelmi szükségleteit kielégíteni akaró, egy-egy külső, speciális rendeltetésű lelki ojtóágát jelenti. Itt nem értékbeli különbségről van szó, hanem csupán fejlődésbeli, „történelmi” eltérésről. Isten ugyanis Krisztusban belépett a történelembe. Így az egyházban történő megtestesülése a történelem fejlődési dimenzióit is magára vette.

A nyugati szerzetesség változása

A ciszterci életforma megjelenésekor a szerzetességnek — Nyugaton is — még csak *monachus* arca van, vagyis a belső és egyetemes igényű beavatottság gyökérmegélésének a szemlélete. De a karoling reneszánsz és a clunyi reform elvirágzása után a szerzetesség egyre több megvalósíthatatlannak látszó problémával találkozik. Az egyre megfogalmazottabb és „tárgyasabb” hit mellett (sőt helyett) az „alanyias” elkötelezettség, a bibliás tartalmú „belső ember” (Róm 7,22; Ef 3,16!) lép elő, mint életeszmény. A szentbenedeki „Isten-keresés” (*si revera Deum quaerit*) kiegészítő hangsúlyaként megjelenik a Cîteaux-i „Isten-szeretés” (*Charta Caritatis, amator loci et fratrum*) kivirágzása. A hidat keressük. Ne feledjük, hogy a Balkánon, főként a görögök között, töretlenül él tovább az ősi monachusi életeszmény, de már a világtól egészen elzárkózó, már-már szélsőséges aszketizmusába, a remeteségbe hajlóan. „A *monachus* legyen szegény, böjtöljön, hallgasson!”, mondja Damiáni Szent Péter. A mi szent Róbertünk is, mielőtt Molesme apátja lett volna, egy remete-telepen élt. Másrészt viszont a nyugati szemlé-

let már tagadhatatlanul gazdag gyümölcsöket is termett. Kialakulóban volt a hitelesen „román stílus” lelkisége. Forrongó átalakulások kora ez. Gualbert Szent János (+1073) Vallumbrosában visszaállítja a szentbenedeki múltat, de jelenjének megtagadása árán. Szent Brunó (+1101) még régebbre nyúl vissza, de valamicskét beenged korának levegőjéből is a karthauziak céljába. Cîteaux viszont a szentbenedeki „puritas Regulae”-val élő egységbe tudta olvasztani mindazokat az értékeket, amelyeket a 11. század kivajúdott magából.

A ciszterci lelkiség fő vonásai

Mielőtt a történelemnek, pontosabban a 12. századi Európára szorítóköző világegyház történetének összefüggéseit a „misztikus” Szent Bernát karizmatikus egyéniségével való kölcsönhatásában tovább vizsgálánk (mert hiszen nemcsak ő alakította korát, hanem kora is alakította őt), próbáljuk megfogalmazni a ciszterci életnek (ciszterci lelkiségnek) éppen Szent Bernát hatására kirajzolódó vonásait. Nem a számok a lényegesek, hanem a harmónia, a „lélek és élet” (vö. Jn 6,63). Természetesen ezek a vonások nem mindenkor, nem mindenütt és nem egyformán „tündökölnék”, hanem éppen Szent Bernát egyik kedves bibliai hasonlatával élve, az egyiptomi József tarka köntösének pompás színeihez hasonlóan egyszer ezek, máskor azok a színek mutatkoznak meg nagyobb ékességükben. Ahogy éppen Isten napja (kegyelme) rájuk süt. Tekintsünk be most a „műhelybe”, a Cîteaux-i és Clairvaux-i közösségbe, valamint magának a misztikus Bernátnak önmagát, illetve közelebbi és távolabbi környezetét szentlelkesen és szentlelkessé formáló életének folyásába. Azért tudniillik, hogy a végén — már amennyire ez lehetséges — misztikus személyének titkát is megsejtessük.

Önfegyelem és állhatatosság, munka és szemlélődés

A Cîteaux-i szerzetesek élete szigorú önfegyelmet, kitartást, állhatatosságot követelt. Ott a szabadságot úgy értelmezték, hogy uralkodj testi–lelki képességeiden, szabj irányt gondolataidnak és cselekedeteidnek, mert felelős vagy minden tetteredért. S ha megteszel mindent, ami rajtad áll, a többit bízd Istenre, aki „nagyobb a szívednél”. Bernátról tudjuk, hogy a mindenkire kötelező szabályok megtartásán túl fegyelmezte magát ételben–italban, sőt még alvásban is. Szabadidejének jelentős részében a Szentírást és a régi atyák írásait tanulmányozta. Emellett együtt dolgozott a testvérekkel a szántóföldön, a szőlőben és az erdőben. És mindenütt megállta a helyét. Egy őt közelről ismerő püspök így érzékeltette Bernát hősi erőfeszítéseit: „Mint mikor bárányt fognak eke elé.” Maga Bernát egy másik püspöknek így ír ezekről a kemény próbatételekről: „Higgy nekem, tapasztalatból mondhatom, sokkal nagyszerűbb dolgokat találhatsz az erdőben, mint a könyvekben. A fák és a kövek olyasmikre tanítanak, amikről a professzoroknak sejtelmük is alig van.”

Szellemi fejlődésének jó ritmusú mozgására, kiegyensúlyozottságára vall viszont, hogy amikor szemlélődésében elmerült, a

külső dolgokat észre sem vette, azok nem zavarták. Megírták róla, hogy miután társaival egész nap a Genfi-tó partján lovagolt, és azok este a tó szépségét dicsérték, ő csodálkozva kérdezte, hogy miféle tőről beszélnek. Tudniillik annyira elmerült gondolataiban, hogy észre sem vette, hol s merre lovagolnak. Pedig a természetet nagyon szerette és értékelte. Egyik levelében írja: „Mindent, amit a Szentírásból megértettem, fák között vagy szántóföldön tanultam. Isten igéjének megértésében a tölgyek és a bükkök voltak mestereim.” A „vita vere contemplativa et vita activa”, vagyis az erőt gyűjtő szemlélődő élet és az alkotó cselekvő élet jó ritmusú egysége az alapfeltétele annak, hogy az ember szíve alkalmas közege, helye és eszköze lehessen az élő Istennel való újjáratemző találkozásnak és találkoztatásnak. Maga Szent Bernát, aki az életet állandóan égő tűznek fogja fel (a tudomány szerint is: az élet lassú égés), az igazán jó ritmusú életet tűz-hasonlatával így érzékelteti: „Csak égni kevés, csak világítani hiú dolog, égni és világítani, ez a tökéletesség!”

Isten egzisztenciális megtapasztalása

Így értékelve az életet és a dolgokat, Szent Bernátnak, mint misztikusnak, nyugodtan lehet az élete az egyetlen élő Istenre való osztatlan és kizárólagos ráhagyatkozás. Így — és sohasem a dialektikus ész fárasztó lépcsőit taposva, hanem a szív és lélek intuíciójával, az egzisztenciális megtapasztalás–megélés útján — találkozik Istennel. Nem ír apologetikát Isten létezéséről és tulajdonságairól, hanem azt mondja el, hogy „Ő” szeret, és hogy hogyan kell nekünk szeretnünk „Őt”, egymást és a világot. Bernát nem ír istenbizonyító értekezést, hanem csak elmondja, amit megélt, megtapasztalt. Ő, Bernát ennek az istenélménynek az alanya, megtapasztalja Istent, mint szerető és „szeretendő” élő Valóságot. Erről szóló műve: „De diligendo Deo”, azaz: „Hogyan kell szeretni Istent.” De azt is belátja Bernát, hogy ő ehhez képest „semmi”. A misztikusnak az alázata ezért ilyen, mert Isten valóban Istennek éli meg.

A misztikus alázata

Isten előtt mindenki a saját semmiségét éli meg. Senkinek sincs tehát joga a saját létének címén, melyet Isten ajándékoz neki, fennhéjázóan viselkedni. Az önmagáról való lemondás és az Istennel való tökéletes egyesülés által jut el az ember az igazi önismerethez. Minél inkább eloldja, szabaddá teszi az ember magát önmagától, annál szorosabban kapcsolódik Istenhez. Igazi emberszeretete is éppen ebből adódik, hogy Krisztus által eggyé válik a másik emberben is élő Krisztussal.

Isten irgalmát magához vonzza az ember nyomorúsága. Az emberét, akit Krisztus megváltott. Isten megkönyörül az emberen, és mindegyikünknek egyszerűen az a feladatunk, hogy Isten szeretetét továbbítsuk, „rásugározzuk a bűnösökre”, azaz minden emberre! Ez az úgynevezett misztikus embernek minden ambíciója, a „jaj nekem, ha nem adom, amit kaptam” lelki kényszere. Mint Pálnak az a bizonyos „jaj nekem, ha nem hirdetem

az evangéliumot”, az Isten szeretetének jó hírét! És ennek az istenélménynek a továbbadásában lesz olyan ellenállhatatlanná a misztikus Szent Bernát, mint Szent Pál, aki miután „megismerte Krisztus titkát”, arról is beszámol, hogy „a harmadik égbe ragadtatott”.

**Szent Bernát és
Petrus Abelardus
vitája**

Hogy a mindennapi életben, tehát a nem misztikusok szeme előtt is világos és megtapasztalhatóan nyilvánvaló ez az ellenállhatatlan emberfeletti erő, erre csak néhány példát említünk Szent Bernát életéből. A 12. század nagy dialektikus „fenegyereke” volt Petrus Abelardus, akit a racionalizmus (az észfenség elve) egyik előfutárának tartanak. A párizsi egyetem tanára volt, és azt tanította, hogy „haszontalan dolog olyan dologról beszélni, amit nem lehet megérteni, és nem lehet hinni azt, amit ésszel fel nem érhetünk”. Bernát 1139-ben kapott először sürgető levelet barátjától, Szent Thierry Vilmos apáttól, hogy tekintélyével lépjen fel Abelárd tévtanaival szemben. A békesség útját kereső Szent Bernát először írásban, majd Párizsban járván személyesen is felkereste Abelárdot, hogy tisztázhassák annak „félreérthető téziseit”. Beszélgetésük után Abelárd tanúk előtt megígérte, hogy átnézi írásait, és a Bernát által említett hibákat kijavítja; a jövőben pedig a kifogásolt megfogalmazásoktól tartózkodik. Sajnos, Abelárdot környezetének harcos tagjai felbuzdították, hogy szálljon szembe Bernáttal. Ezért, hogy a becsületén esett sérelmet megtorolja, Bernátot nyilvános vitára hívta ki, aki kezdetben szabadkozott: ebben a döntés nem őrá, hanem a püspökre tartozik. Barátainak (több püspöknek is) a kérésére elfogadta a „kihívást”. A disputa 1140-ben zajlott le a Sens-i székesegyházban, egy tartományi zsinat keretében, amely Szent Bernát ragyogó érvelése alapján Abelárd „téziseit” elítélte. Abelárd Rómában fellebbezett, de eredménytelenül: a Szentszék a Sens-i határozatokat megerősítette. Az elbizakodott „racionalista” így vallott kudarcot Szent Bernát sugárzó, „misztikus” erőt hordozó szavainak és írásainak hatására.

**Prohászka Ottokár
Szent Bernátról**

Hogy tulajdonképpen mi volt a tétje ennek a Szent Bernát és Abelárd között lejátszódó szellemi párbajnak, azt aligha értette meg jobban valaki, mint a misztikus Szent Bernátot magyar földön leginkább megközelíteni képes (szintén misztikus) Prohászka Ottokár. A *Pilis hegyén* című írásából idézünk néhány sort: „Először a dialektika, azután lassanként az egész arisztotelészi filozófia elegyedett bele a nyugati világ lelkeségébe, s természetesen fölébresztette a kezdet vakmerőségével együtt járó hetvenkedő elbizakodott intellektuel és racionalizáló túlzásokat, s azokkal szemben a keresztény realizmusnak ellenállását is. (...) E friss és rohamos áramlatokkal szemben a jégtörő kos Szent Bernát és híres monostora, Clairvaux volt. Bernát sajnálta az óriási erőlködéseket, mert szerinte az Istent nem felfogni, hanem megérinteni és megérezni kell. Ő a szeretet embere volt, s nem

volt kedve a filozófusok tekervényes útjain botorkálni. Fölséges pragmatizmus jellemezte, mely mindenekfölött élni és égni akart. Ennek a nagy keresztény élni akarásnak s valóság-átfogásnak építettek a 12. században mindenfelé s hazánkban is ciszterci monostorokat.”

**Maurice Blondel
Szent Bernátról**

Érdemes talán megemlíteni, hogy amikor 1789-ben a nagy francia forradalom győzelmi ünnepén az „Ész istennőjét” oltárra emelte Párizs a Notre Dame-ban, az ünnepléshez hozzátartozott annak a pulpitusnak (gyalog-szószéknek) az elégetése is, amelyen állva Szent Bernát annak idején legyőzte a nagy racionalista Abelárdot. Ezt a pulpitust eladdig értékes ereklyeként őrizték ugyanott. A francia forradalom után mintegy jó száz évig csak nagyon szemérmesen merték emlegetni Szent Bernátot Franciaországnak, az egyház legidősebb leányának látó szellemei. Maurice Blondel azonban, az egyik leglátóbb szemű francia filozófus (1861–1949) az időszerű európai gondolkodás lehetséges útjait keresve, éppen a misztikus Szent Bernát életművét tanulmányozva, újra felfedezte. És rájön: „Csak abban az esetben remélhetjük, hogy az időszerűt megtaláljuk, ha előbb az örökérvényűt keressük... még akkor is, ha ez pillanatnyilag időszerűtlennek tűnik”, idézte a világhírű bencés J. Leclercq az 1990-es római szimpóziumon. Hozzákapcsolva még azt is, amit mai nemzedékünk időszerű ökológiának nevez; csak éppen istenélményű világszemlélet nélkül (ha úgy tetszik: hiteles misztika nélkül) olyat aligha lehet alkotni.

**Szent Bernát
tekintélye**

Egy másik eset: botrányos pápaválasztás. II. Honorius halála után a pápaválasztásra elsősorban jogosult püspök-bíborosok a Sant Angelo-i Gergely bíborost választották pápává II. Ince néven. A dúsgazdag és befolyásos Leoni család viszont az akkori jog szerint a pápaválasztásra nem jogosult presbiter és diakónus bíborosokkal Leoni Péter bíborost választatta meg II. Anaklét néven. Ebből véres összetűzések származtak, Európának és mindenekelőtt „az egyház legidősebb leányának”, Franciaországnak döntenie kellett, hogy kit fogad el törvényes pápának. VI. Lajos Etampes-ba hívta össze az ország nagyjait, érsekeit-püspökeit. A gyűlés úgy határozott, hogy a döntést a Clairvaux-i apátra bízzák, az ő ítéletét fenntartás nélkül elfogadják. És Szent Bernát II. Incét ítélte törvényesen megválasztott pápának. De ezzel még nem ért véget a botrány. II. Ince kérte Bernátot, hogy az ingadozó I. Henrik angol királyt és III. Lothár német császárt is győzze meg. Szent Bernát sugárzó „misztikus” tekintélye ezeket az akadályokat is elhárította. Az ellenpápa megszégyenült, a törvényes pápa pedig gyakorolhatta szent tisztét. Ugyanígy hátrított el azt a veszélyt, amely Aquitánia nagyravágyó hercegének, X. Vilmosnak a részéről fenyegette az egyházat. Vilmost már sikertelenül próbálta jobb belátásra bírni a nagytekintélyű clunyi bencés apát, Petrus Venerabilis, hogy ismerje el II. Incét,

és helyezze vissza jogaikba a hivataluktól igazságtalanul megfosztott püspököket. Bernát személyes varázsa a szó fizikai értelmében térdre kényszerítette a hatalmaskodó herceget. És szent lett a béke.

De nem csupán egyes személyekre, hanem olykor tömegekre, egész városokra is hatással volt Szent Bernát misztikus egyénisége. Amikor viszály tört ki III. Lothár német császár és Milánó városa között, a császár, sőt a pápa is Bernátot kérte a viszály elsimítására. Bernát teljes sikerrel járt el ebben az ügyben is. Különleges megbízást kapott Szent Bernát 1146-ban egykori Clairvaux-i szerzetesétől, III. Jenő pápától: támogassa prédikációival a Szentföldet bitorló pogány szaracénoknak a keresztény zarándokok elleni kegyetlenkedéseit megtorló keresztes hadjárat megszervezését. A reményteljes vállalkozás a keresztes hadak vezéreinek emberi hibái miatt ugyan nem érte el célját, de a hadjárat szervezése mögött háttérjelenségként fellépő Rajna-vidéki zsidóüldözést Bernátnak sikerült megfékeznie. Az üldözéseket maga is átélő Ben-Meir zsidó krónikás így ír Szent Bernátról: „Ez a szerzetes lecsendesítette a keresztényeket. Szava hatalmas volt, mert mindenki szerette és becsülte őt... Jó szíve vitte őt arra, hogy Izrael védelmére keljen. Légy áldva, Istenünk, mert egy igaz embert állítottál segítségünkre, aki nélkül valamennyien elvesztünk volna.” Gyakran a legmegátalkodottabb eretnekek, a dél-franciaországi „albiak” körében is csodálatos eredményeket ért el.

Természetesen saját otthoni közösségében, a Clairvaux-i monostorban is megmutatkozott Bernát misztikus — azaz Istennel hitelesen találkozni és találkoztatni tudó — egyénisége. Monostorában ötszáznyi szerzetesről szólnak a híradások: „imádkozók és dolgozók”. Bernát még az első keresztény évezred atyjának értelmezésében lehetett a rábízottak atyja és pásztora. Az isteni bölcsesség élő, megtestesült biblikus pedagógiája és teológiája. „Pedagógus–teológus”, mondanánk ma. Bár akkor még a teológus szót nemigen használták az isteni igazságok elhivatott mestereire. Mindenki természetesnek vette, hogy ők az isteni életet (nem elvont ismereteket Istenről, hanem magát Istent) hordozzák és közlik, és így ellenállhatatlan gyógyító, azaz „üdvözítő” atmoszférát teremtenek. Hans Urs von Balthasar (aki egyébként Boldog Apor Vilmos vértanú püspök közeli vérokonna volt) egyik római „nyári egyetemi” előadása közben mondta: „Nem vették még észre, Hölgyeim és Uraim, hogy a 13. század előtt minden valamirevaló dogmatikus–teológust egyházunk szentként tisztelt. Azóta viszont? Tudunk-e megnevezni egyetlen kanonizált dogmatikust? Megmondom, miért lehetséges ez. Azért, mert addig a nagy teológusok mind térdeplő dogmatikát imádkoztak, az utánuk következők csak ülő teológiát űznek.” Nos, a misztikus Szent Bernát még térdeplő teo-

Irodalom:

Sancti Bernardi Opera. Vol. I–VIII. Romae, Editiones Cistercienses, 1958.; *La dottrina spirituale nelle opere di San Bernardo di Clairvaux*. Atti del Convegno Internazionale, Roma, 11–15 settembre 1990, Edizioni Cistercensi, Roma, 1991.; Jean Leclercq: *Bernard de Clairvaux*. Paris, Desclée, 1989. (A „Bibliothèque d'Histoire du Christianisme” 19. számaként.) Magyarra fordította Timár Ágnes O. Cist.: *Clairvaux-i Szent Bernát* címmel, SZIT, Budapest, 1998.; Odo J. Egres O. Cist.: *Saint Bernard, his Life and Teaching*. Printed in the Cistercian Abbey of Casamari, Province of Frosinone, Italy, 1961. Magyarra fordította Fáy Miklós *Szent Bernát élete és tanítása* címmel, SZIT, Budapest, 1989.; Piszter Imre O. Cist.: *Szent Bernát Clairvaux-i apát élete és művei*. I–II., Budapest, 1899. Magyar nyelven mindmáig ez a mű tárja elénk a legteljesebben azokat a lelki kincseket, amelyeket Isten a misztikus Szent Bernát útján ajándékozott nekünk.

lógiaát imádkozott. A dialektika helyett, az emberi ész barkácsoló fontoskodásai helyett az egyedül üdvözítő istenhitet, a végtelenül szerető Atya szívére hajló, feltétel nélküli önátadás boldogító szabadságát választotta és élte meg. Ez a boldogító szabadság az Isten szabadsága bennünk és velünk: „krisztusi szabadság” (vö. Gal 5,1). Az élő Isten nélküli szabadság az emberben önistenítő gőg, aminek az aratása csak a kárhozat lehet. S ez már a földön elkezdődhet, ha a testünkben–lelkünkben sarjadó önző (önpusztító) vágyakat szabadjára engedjük. Akkor ezek uralkodnak el rajtunk, és sorsunk már itt a földön is a legnagyobb gyötrellemmel teli örök „szolgaság”.

Ember — mondja a misztikus Szent Bernát — fogadd el Isten végtelen szeretetének uralmát: így élj, és ilyen életem adj! A benned élő Isten erejével légy királyi ura, azaz ajándékozó szeretetteddel védelmezője és dicsőségre emelője saját testi–lelki képességeidnek, embertársaidnak és a környező világnak!

Mindezek ismeretében mégis mi volt annak a 12. században Európát olyan különös tűzzel gyógyítható Clairvaux-i szerzetesnek a titka?

Szent Bernát egész teológiájának (ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről), az ő misztikájának és egész lelkiségének mintegy sarokköve az a „homo Jesus Christus”, az ember Jézus Krisztus, aki Isten Fia létre „asszonytól született” (Gal 4,4), „értünk emberekért, a mi üdvösségünkért”, irántunk való végtelen szeretetéből vállalta a legcsúfosabb kereszthalált, hogy minket és velünk ezt a világot magához ölelhessen. Innen származik egyrészt szűzmáriás anyajegyünk, másrészt a Kereszt misztériumához való odaszegzettségünk. Ezt azonban Szent Bernát az Énekek énekéről mondott 25. beszédjében nem elvont bölceleti és szisztematikus fejtegetésekben adja elő, hanem ihletett prófétai képnnyelven. Ahogy maga Jézus sem beszélt–tanított Isten országáról képek, hasonlatok, példabeszédek nélkül. Ezt hangsúlyosan megemlíti Mk 4,34 és Mt 13,34 is.

Szent Bernát számára a titkok titka: a Kereszt misztériumával azonosuló emberség. Az ő szavaival (amelyek természetesen a Szentírásból valók, az 1Kor 2,2-ből): „Az én legmagasabb filozófiám — Jézust ismerni, a Megfeszítettet.” A kép viszont, amely egyrészt minden tudománynál magasabb rendű ismeretet (a megismert tárgyval való tökéletes azonosulást, eggyéválást jelent), másrészt minden elképzelhető magfizikai erőnél is hatékonyabb, mert maga a mindenható és örök Isten él és működik „általá, vele és benne”! Ez tehát Szent Bernát titka: a Kereszt misztériumával, pontosabban az önmagát irántunk való szeretetből feláldozó, a legcsúfosabb kereszthalált is vállaló Jézus Krisztussal való legteljesebb azonosulás, eggyéválás.

A Keresztre feszített előtt imádkozó Bernátot a Keresztről lehajló és egyéváltó szeretetével magához ölelő Istenember számtalan művészi ábrázolása közül igen jeles alkotás a Wettingen-i egykori ciszterci apátság keresztfolyosójának a 15. századból származó üvegfestménye. Az itt ábrázolt, még egészen fiatal ciszterci Szent Bernát fiatal szerzetes társainak, talán az éppen vele és az ő példájára Cisterciumba vonuló harminc társának közösségében éli meg a Keresztre szegezett Örök Szeretettel való legszentebb egybeszövődését.

Reform szerzetesrendek a Magyar Királyságban

VALTER ILONA

Sárospatakon született, Budapesten szerezte diplomáját. Középkori emlékekkel foglalkozó régész, kandidátus. Mintegy 30 évig volt az Országos Műemlékvédelmi Hivatal munkatársa. Számos középkori falusi templom mellett több monostort (Bélapátfalva, Pásztó, Szentgotthárd, Cikádor, Boldva, Zsámbék) tárt fel. Jelenleg a jáki bencés apátság ásatási munkáit irányítja.

A Ciszterci Rend alapítása és növekedése

A 11. század végén új lelki mozgalmak indultak Európában a szerzetesek között azzal a céllal, hogy visszatérjenek Szent Benedek Regulájának tisztaságához, a kétkezi munkához, a nagyobb szegénységhez. A liturgikus élet, a lelki élményszerzés és munka egyensúlyát akarta visszaállítani az a huszonegy szerzetes is, akik apátjuk, Szent Róbert vezetésével 1098-ban elhagyták a clunyi bencések hagyományait követő molesme-i apátságot, és a burgundiai Dijon közelében megalapították az „Új Monostort”, Cîteaux-t, latinul Cisterciumot. Ezzel egy olyan jelentős szerzetesi reform vette kezdetét, amely alapvetően befolyásolta a 12. században egész Európa életét.

Cistercium a kezdeti nehézségek után magára talált. Alberik apát 1100-ban megszerezte II. Paszkál pápa bulláját (*Privilegium Romanum*), amely különös védelmet biztosított az új monostornak. A hagyomány az angolszász Harding István apátnak tulajdonítja a ciszterci kezdetekről szóló munkának (*Exordium Parvum*) és a Rend alapokmányának (*Charta Caritatis*) a megírását. A Szeretet Okmányának alapokmánya részint Szent Benedek Regulájának értelmezésével foglalkozik, részint az egyes ciszterci apátságokat egymáshoz kapcsoló jogi kötelekeket szabályozza. Cîteaux anyamonostorából egy-egy szerzetesi csoport kiválásával hamarosan létrejött a négy alapapátság: La Ferté (1113), Pontigny (1114), Clairvaux és Morimond (1115).

A Ciszterci Rend különösen akkor teljesedett ki, amikor 1112-ben Szent Bernát 30 társával együtt belépett a rendbe, és 1115-ben fiatalon Clairvaux első apátja lett. Életeszménye rengeteg követőre talált. Dinamikus egyéniségének is köszönhetően a Ciszterci Rend robbanásszerűen terjedt el a 12. század közepére Európában. Halálakor, 1153-ban az összes ciszterci férfiapátság száma 343 volt. Szokták mondani, hogy a 12. század Szent Bernát százada, és rajta keresztül a ciszterci rendé, amely központosított szervezetével, a Cîteaux-ban évente tartott generális káptalan bevezetésével a távoli országok ciszterci apátjaival is állandó kapcsolatban volt. Ruhájuk a fekete skapuláré kivételével festetlen, természetes színű, inkább sűrű mint fehér gyapjúból készült. A monostorok élén álló művelt apátok diplomáciai megbízásokat kaptak a pápától és az egyes uralkodóktól.

A szerzetesek mellett *conversusok*, azaz megtért világiak vagy munkástestvérek (fel nem szentelt szerzetesek) éltek és dolgoztak a monostorban. Kitűnően képzett mesteremberek voltak, akik a kor legmodernebb földművelési rendszerét, a háromnyomásos gazdálkodást, valamint a vízi energia felhasználását ismertették meg környezetükkel.

Közép-Európában az első ciszterci apátság 1130-ban a stájerországi Reinben jött létre. Ezt követte a Bécsi-erdőben a heiligenkreuzi apátság, melyet 1133-ban III. Lipót osztrák őrgróf alapított. Halála után fiai rivalizálása miatt az új monostor nem kapott elegendő támogatást. Gotschalk apát ezért a kegyurakhoz fordult: gondoskodjanak élelmezésükről, vagy pedig engedjék meg, hogy II. Béla (1131–1141) magyar királyhoz menjenek, aki az apátot szerzeteseivel együtt meghívta országába. Mivel IV. Lipót herceg birtokot adományozott a monostornak, az apátság olyannyira megerősödött, hogy rövid időn belül szerzetesei négy leányapátságot tudtak létrehozni.

II. Béla szándéka, hogy a ciszterciek meghonosodjanak Magyarországon, fia, II. Géza (1141–1162) alatt valósult meg, aki a heiligenkreuzi szerzeteseket 1142-ben királyi birtokon, Cikádoron, a mai Bátaszéken telepítette le. A terület nem volt lakatlan: az ásatások 1995-ben az apátsági templom falai alatt sírokat hoztak felszínre, amelyek egy korábbi falu temetőjéhez tartoztak. A hely kiválasztásában döntő lehetett, hogy II. Géza kötődött a tájhoz (a tolnai várban született), a Duna közelsége pedig megkönnyítette az összeköttetést a heiligenkreuzi anyamonostorral. Az alapítással Magyarország idejekorán bekapcsolódott a kor európai kulturális áramlatába. A Ciszterci Rend az 1140-es években terjedt el Közép-Európában, valamint a nyugati kereszténység szélső országaiban: Lengyelországban, Portugáliában és Írországban.

Az anyagi javak biztosítása a monostoralapítás nélkülözhetetlen feltétele volt. Alapítólevél híján csak későbbi oklevelekből tudjuk, hogy II. Géza király és utódai bőkezűen gondoskodtak az apátságról. Többek közt megkapták az észéki vásárvámnak és az észéki drávai átkelőn szedett révvámnak a kétharmadát, valamint Szék falu határában a sárvízi átkelés illetékét. A monostor konventje hiteleshelyként működve az 1350-es évekig adott ki okleveleket. Az apátság életét a tatárjárás 1242-ben átmenetileg megakasztotta. A pusztításról egy 1347-ben kelt oklevélből értesülünk. Tamás apát elbeszélése szerint „midőn a cikádori monostor minden értékével együtt a tetejétől az aljáig egykor siralmasan leégett, és ebben a hallatlan pusztításban a tatárok rombolásának idejétől senki sem volt segítségünkre, csakis Töttös mester pilisi ispán és visegrádi várnagy, a királyi ajtónállók mestere, aki nekünk száz budai márkát adott, a méneséből tizenkét lovat és egy fedező mént is átengedett (...) a monostort ebből minden haszonvételével együtt, ti. a ke-rengővel és más szükséges épületeivel helyreállítottuk”.

A nagy pusztítás után a monostort lakhatóvá tették, a templomot is ideiglenesen rendbe hozták, de a nagy felújításhoz pénz kellett. A tatárjárás idején lakatlanná vált birtokokat bérbe adták a szomszédos Töttösi Istvánnak és fiainak, majd az így szerzett összegből állították helyre a monostort. A templom átépítését az tette lehetővé, hogy 1353-ban az apátság Székmal nevű szőlőjéért Töttös mester száz márkát adott. Még 1382-ben is szükség volt újabb építkezésre, amire a Garai Miklós nádornak elzálogosított birtokért kapott száz marka biztosította az anyagi alapot. A 14. század Cikádor lassú hanyatlásának korszaka. Az apátság felélte, elzálogosította vagy bérbe adta birtokait. Az utolsó ciszterci apátról 1416-ban hallunk. 1420-ban Zsigmond király a törököktől veszélyeztetett szerémségi bencés apátság szerzeteseit telepítette ide. Imre nevű apátjuk az Újlaki családból származott. A konvent 1478-ig működött, csak utána szűnt meg a szerzetesi élet. Szék és a birtokok világi kormányzók, gubernátorok kezébe kerültek. Mátyás király elvette tőlük a cikádori, vagy másként széki apátságot és birtokaival együtt egyesítette az ugyancsak királyi alapítású bátai bencés apátsággal. Az eredeti Szék településnévhez kapcsolták Báta nevét, így lett belőle Bátaszék.

A török korban a palánkkal megerősített cikádori monostor várként működött, s templomát dzsámiként használták. A török kiűzése után az 1718-tól betelepülő német lakosság számára új templom épült a középkori templom romjain. Az 1741-ben befejezett barokk templom a 19. század végére olyan rossz műszaki állapotba került, hogy déli oldala mellett 1899–1903 között felépítették a mai impozáns méretű neogót plébániatemplomot, majd lebontották a középkori maradványokat rejtő barokk templomot.

Az apátság helyének meghatározása

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a cikádori apátság helye feledésbe merült, s a 19. században többen az el-tűnt apátságot a Tolna megyei cikói templomrommal azonosították. Békefi Remig, a Ciszterci Rend nagy tekintélyű történetírója 1873-ban helyszíni ásatással bizonyította, hogy ez tévedés, és arra a következtetésre jutott, hogy a cikádori monostort Bátaszéken kell keresni. Egy 1470-ben kiadott oklevél egyértelműen megfogalmazta, hogy a széki, vagy másképpen cikádori apátság Szék mezővárosban található. Az apátság helyének egészen pontos meghatározása azonban már csak ásatással volt lehetséges. Ezt a munkát Dr. Zakar Polikárp, a Ciszterci Rend generális apátja (a jelenlegi zirci főapát) megbízásából a helybeliek áldozatos támogatásával e sorok írója végezte el.

A plébániatemplom északi oldala melletti kertben és a mellette lévő közparkban 1994 nyarán megtaláltuk az elpusztult apátság maradványait, a középkori téglafalakat és a téglapadlót. Az építési periódusok is kirajzolódtak: legalul a román kori szint, amelyet az 1353-as kora gótikus átépítéskor mintegy hatvanöt cm-rel megemeltek, majd a késő gótikus átépítés nyomai is meg-

figyelhetőek voltak. A falakat általában mintegy 1,5 m-es török pusztítási réteg fedte. Többszörös égés nyomai, törököktől származó beásások váltak láthatóvá. A törökök a templom keleti részét mecsetnek használták, a késő gótikus szentélyhez még egy kis minaretet is építettek. A templomhajóban laktak a főleg bosnyák származású janicsárok, akik a mellékhajófalak bontásából nyert téglákból kisebb helyiségeket választottak le maguknak. Az 1995–1996-ban végzett ásátásokkal tisztáztuk a középkori templom kiterjedését, de az épület maradványainak teljes feltárására csak 2000 nyarán került sor. Kibontakozott az első magyar ciszterci templom alaprajza: háromhajós, keresztházas épület volt, egyenes záródású főszentéllyel, a keresztházakban két-két kápolnával, a hajóban négyszögű pillérekkel. A szentély alig emelkedik ki a kereszthajóból és mélyen benyúlik a keresztházba.

Építészeti leírása

Cikádor temploma igen erős építészeti kapcsolódást mutat az anyaapátság, Heiligenkreuz templomához. Azt gondolhatjuk, hogy a heiligenkreuzi első építkezések befejezése után a feleslegessé vált ciszterci mesterek jöttek Cikádorra templomot, monostort építeni. A cikádori és a heiligenkreuzi templom szélességi méretei megegyeznek egymással: a főhajó mindkét helyen 7,40 m, míg a két mellékhajók 3 m széles. A pillérek mérete is megegyezik, bár Heiligenkreuzban, ahol kötött boltozati rendszer van, minden második pillér kisebb. A pillérek formája viszont azonos, csak az építőanyag más: Heiligenkreuzban kő, Cikádorban tégl. A hajóban négy pillérpárt találtunk, melyek közül az utolsó — nyugati — pillérpár kisebb. A harmadik pillérpár nyugati végében volt ugyanis a szerzetesi kórus vége. Itt a szentélyrekesztő nyomait is megtaláltuk. A főhajóban lévő szerzetesi kórusban csak a szerzetesek tartózkodhattak, a templom nyugati végében pedig a munkástestvérek hallgatták (esetleg a világi hívekkel együtt) a misét, a Szent Kereszt oltár előtt. Ennek sajnos már nem maradt meg a nyoma, de a Ciszterci Rend szigorú szabályai szerint biztosan volt itt ilyen oltár.

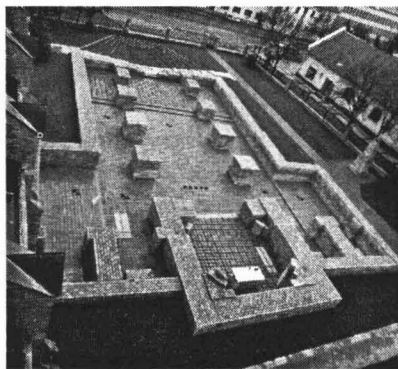
A középkori templom nyugati falára ráépült barokk falak alól kiszabadítottuk a rézsús, bélietes román kori kapu maradványait. A kapu küszöbéül és lépcsőfokául fehér carrarai márványlapokat használtak. Ezek római sírkövek voltak. A hajó négyszögű pilléreit nem tagolják félpillérek, így a boltozat gyámokra, hevederekre támaszkodott, miként Heiligenkreuzban is. A heiligenkreuzi mellékhajókhoz hasonlóan feltehetően borda nélküli keresztboltozat vagy dongaboltozat fedte a hajót. Ilyen hevederekkel erősített dongaboltozat fedi a ciszterci építészet első korszakában épített Fontenay-i franciaországi ciszterci apátság hajóját is.

Az 1350-es években végzett munkálatok során az alaprajzon nem változtattak, de a padlószintet mintegy 65–70 cm-rel megemelték. A főszentélyben biztosan új boltozatot is kellett építeni, mert itt megtaláltuk a kora gótikus keresztboltozat félpilléreinek

szépen falazott alapjait. A 14. századi templomról a feltárás nyomán pontosabb képet rajzolhatunk. A homokkő ajtókeretek mellett mérműves ablakok festett darabjait találtuk. Fehér, faragott kőlépcsők vezettek a főszentélybe, a szentélyfalat fehér márvány pasztofórium díszítette. Új burkolatot kapott a templom: a mellékhajók díszítés nélküli téglapadlót, a főhajó és a főszentély díszes téglapadlót. Az egyik típusú téglán fejét hátraszegő ugró szarvast láthatunk, a másikon ugró egyszarvút, ami igen ritka ábrázolás téglapadlón. A templom déli és északi kereszthajójának belső oltára elé eltemetett apátok vagy előkelők kő- vagy márványlappal fedett falazott sírban nyugodtak. A felújítási munkák az 1380-as években fejeződtek be, amikor kelet felé nagyobbították a templomot.

A bátaszéki romkert

A Bátaszék központjában feltárt ciszterci templom impozáns maradványai a neogótikus plébániatemplom szomszédságában létesített romkertben láthatók (1. ábra, Galacanu Efstacia fotója). A

millenniumi ünnepek keretében 2001. augusztus 17-én megnyitott romkert a latin kereszt formájú, keresztházas templomot az 1350-es években történt kora gótikus átépítés padlószintjén mutatja be. A falazott sírok helyét kőlapok jelölik. Impozáns látványt nyújt a keresztházak két-két felfalazott oltára és a főoltár. A nyugati kapu maradványainak restaurálása jól érzékelteti a hajdani rézsús, bélétes román

kori bejáratot. A megemelt határoló falak és pillérek térélményt nyújtanak, és sokat visszaadnak az elpusztult templom tömegéből.

III. Béla király alapításai

Cikádort, az első magyar ciszterci apátságot közel négy évtized múlva követte újabb alapítás. III. Béla király (1172–1196) idejére esik a rend magyarországi virágkora. III. Béla egymaga öt ciszterci monostort létesített, s mindegyikbe franciaországi szerzetesek települtek. A király udvarában érvényesülő erőteljes francia művelődési és művészeti hatás elterjedésében fontos szerepet játszott az a tény, hogy az uralkodó mindkét felesége francia volt. A francia–magyar kapcsolatokat erősítették a Franciaországból érkező ciszterci szerzetesek. Megtelepedésüket nagymértékben előmozdította, hogy 1183-ban rendkívüli esemény történt. Péter, a rend első és legfontosabb monostorának, Cisterciumnak apátja fényes kísérettel eljött Magyarországra, hogy az uralkodótól személyesen kérje a ciszterci szerzetesek védelmét. III. Béla oklevélben biztosította a magyarországi cisztercieknek ugyanazokat a szabadságjogokat, amelyeket a rend Franciaországban már elnyert.

Az egresi apátság

III. Béla 1179-ben alapította az egresi apátságot. A Csanád megyében, a Maros folyó bal partján épített monostorba az első szerzetesek a rend harmadik nagy apátságából, Pontignyből jöttek. Az egresi monostor falai között temették el II. András második feleségét, Courtenay Jolán királynét, majd magát a királyt is. 1551-ben a törökök elfoglalták és lerombolták. Egres (a mai Igris) területén a 18. században mérnökileg kimért román falu és ortodox templom épült. A közelmúltban néhány faragott kő alapján román kutatók megkísérik az apátság helyét azonosítani.

A zirci monostor

A középkorban bakonyinak is nevezett zirci monostort 1182-ben III. Béla a franciaországi Clairvaux-ból, Szent Bernát apátságából népesítette be. Zirc jelentőségét mutatja, hogy a középkorban apátjai kapták a legtöbb megbízatást egyházi ügyek intézésére a pápától és a generális káptalantól. Az apátság majorjai és falvai a Bakonyban feküdtek. Legkésőbb 1552-ben, amikor a törökök Veszprémet elfoglalták, elnéptelenedett. Épületei omladozni kezdtek. 1659-től jogilag az osztrák lilienfeldi ciszterci monostoré lettek a birtokok, amelyeket 1699-ben a sziléziai heinrichauai ciszterci apátság szerzett meg. Felépítették 1727–1733 között a monostort, majd 1752-re elkészült a mai barokk templom is, a középkori apátság köveiből. Csak egyetlen — ma is látható — pillérköteget hagytak meg emlékül. A zirci apátság 1814-ben lett független Heinrichautól. Ekkor hozzákapcsolták a török után újraterleptült pásztói és szentgotthárdi apátságot. A Ciszterci Rend tanító renddé válva működött 1948-ig, amikor az apátságokat megszüntették. 1990-től újra ciszterciek élnek Zircen, a Ciszterci Rend magyarországi főapátságában.

A pilisi monostor

A pilisi ciszterci monostort 1184-ben alapította III. Béla, a franciaországi Aceyből. 10. századi falu és a 11. században épült bencés apátság helyén települt az új monostor, amely terjedelmes birtokokkal, vízi és száraz vámmal rendelkező apátság volt, a középkorban a legjelentősebb a magyar ciszterci apátságok között. Templomában temették el az 1213-ban meggyilkolt Gertrúd királynőt. 1526. szeptember 7-én a törökök kifosztották és felgyújtották a monostort, amely 1541-től a vidékkel együtt végleg török kézbe került. Elnéptelenedett, épületei omladoztak. A török idők után, a 18. században nem sikerült újraterlepíteni. Az 1967-től Gerevich László több mint egy évtizedig folyó ásatai nyomán kizajzolódta az apátság alapjai és számos értékes emlék került elő.

A szentgotthárdi apátságot a Rába folyó jobb partján, a Lapincs torkolatával szemben 1184-ben létesítette az uralkodó. Szerzetesei Clairvaux legelső filiájából, a champagne-i Troisfontaines-ből érkeztek. Egy korai falu, Szent Gotthárd tiszteletére szentelt templommal már állott itt, az apátság és a település a védőszentről nyerte a nevét. A királyi adományokon kívül kisebb birtokosok is gyarapították a monostor javait, amely ilyen módon jelentős birtoktesttel rendelkezett. Kegyúri joga királyi

**A szentgotthárdi
apátság**

adományból 1391-ben a Szécsi család kezébe került. A várra alakított monostorból 1556-ban Szécsi Margit elűzte a szerzeteseket. Sorsát megpecsételte, hogy 1605-ban Wolfgang Tieffenbach osztrák kapitány Bocskai István hajdú-tatár csapataitól tartva felrobantatta a templomerődöt. 1677-ben Széchenyi György kalocsai érsek, Szentgotthárd címzetes apátja a templom megmaradt falait részben felhasználva egy kisebb templomot építtetett. Ezt 1787-ig használták istentiszteletre, majd magtárrá alakították, mert 1734-ben az osztrák heiligenkreuzi ciszterci monostor kapta meg a szentgotthárdi apátságot, és F. Anton Pilgram építész tervei alapján 1740–1746 között felépült a barokk kolostor, 1748–1764 között elkészült a ma is álló csodaszép barokk templom. 1971-ben kezdődött, és majd tíz évi szünet után folytatódott a régészeti feltárás az ún. magtártemplom környékén, és napvilágra kerültek a középkori apátság maradványai. A feltárást e sorok írója vezette. A magtártemplomból hangverseny termet alakítottak ki, amely körül romkertben kertészeti eszközökkel kombinálva 1985 óta láthatjuk a középkori ciszterci monostor alapjait.

A pásztói apátság

A Mátra hegység nyugati lábánál, a Zagyva folyó partjának magaslatán a 12. század elején alapította valamelyik magyar király a pásztói apátságot, amely minden bizonnyal bencés rendű volt. III. Béla királytól 1191-ben a pilisi ciszterci apátság kapta meg és népesítette be a monostort. Kegyuraságát 1265-ben Rátót nembeli István kapta meg. Az apátságot 1526 után elnéptelenedett. A törökök elől visszavonuló királyi hadak 1551-ben a várossal együtt felgyújtották az erődítéssé alakított monostort. A 16–17. században már csak romjai léteztek. 1699-ben a velehradi (morvaországi) ciszterci szerzetesek kezében volt, akik a 1715–1717 között barokk rezidenciát építettek itt. E körül kerestük és tártuk fel az apátság maradványait 1965–1968 között, majd az 1980-as évek elején a műhelyépületek feltárására is megtörtént. Az így teljessé vált apátsági épületegyüttes maradványai láthatók a barokk kolostor körül, amelyben a Ciszterci Rend történetét bemutató kiállítás várja a látogatót.

**A borsmonostori
apátság**

A III. Béla által alapított ciszterci monostorok templomai — ahogyan az ásatásokból lemérhető — a francia ciszterci építészet fejlett vonulatához tartoztak. Ezzel szemben a cikádori templom a ciszterci építészet első, archaikus vonulatához tartozik, amelyet legjobban a franciaországi Fontenay 1119-ben alapított és 12. századi állapotában megmaradt templomán tanulmányozhatunk. Leszármazását tekintve a Közép-Európában hagyományos morimond-i német vonalhoz tartozik Heiligenkreuzon keresztül, amely Magyarországon egy-két kivételtől eltekintve nem folytatódott. Ilyen kivétel a ma Burgenlandhoz tartozó Borsmonostor (Klostermarienbergről), amely egyike azon igen kevés magyar ciszterci apátságnak, mely nem királyi alapítású. 1190 körül a Miskolc nemzetségből származó Domonkos bán írásba foglalta azon

elhatározását, amely szerint a pápa engedélyével, Béla király tanácsára és jóváhagyásával fogadalmát, miszerint az Úr sírjához Jeruzsálembé zarándokol, azzal váltja meg, hogy birtokát Heiligenkreuz apátjának és szerzeteseinek adja, hogy az általa megjelölt helyen Szűz Mária tiszteletére monostort emeljenek. A szerzetesek 1197-ben érkeztek meg Heiligenkreuzból, és a Répce folyó jobb partján, a mai plébánia helyén építették fel monostorukat, melyet Mons Sanctae Mariae (Szent Mária hegye) néven említettek. 1360-tól az alapító Domonkos bán fiáról Borsmonostornak hívták. Kőszeg 1532. évi török ostroma idején pusztult el. Részben az apátság köveiből épült fel 1741-ben a mai barokk plébániatemplom. A monostor északi és keleti szárnya átépítve ma is áll, a középkori templom maradványait 1994–1995-ben tárták fel és tették láthatóvá az osztrák régészek. Nagysága a cikádori templomhoz mérhető, de már a fejlettebb építészeti megoldást alkalmaztak boltozására. Bordás keresztboltozat fedte a hajót, a keresztházat és a főszentélyt.

Francia ciszterci építészeti formavilág

A francia kora gótikus ciszterci építészet formavilága jellemzi a III. Béla által alapított apátságokat. Egresről keveset tudunk, de a zirci apátság alaprajzát és fennmaradt faragott köveit ismerjük. A zirci és a pilisi monostor a legimpozánsabb a magyar ciszterci monostorok között, építésükben közreműködött a királyi udvarban dolgozó francia tanultságú építőműhely. A megmaradt alapfalakból, faragott kövekből is rekonstruálható, hogy itt a ciszterci építészet és művészet legmagasabb színvonalát képviselő épületek álltak. A szentgotthárdi monostort dél-francia provence-i ciszterci építőműhely készítette. A pilisi monostor erejét mutatja, hogy 1191-ben 12 szerzetesből álló közösséget tudott küldeni a pásztói monostorba. A ciszterciek Pásztón átvették a korábbi bencés épületeket, és csak a 13. század elején nagyobbították őket. III. Bélát követően Imre, II. András és IV. Béla királyok is alapítottak ciszterci monostorokat. Néhány főúri és egyházi méltóság is folytatta ezt a hagyományt. Így a középkorban Magyarországon hosszabb-rövidebb ideig a ciszterci rendnek összesen 18 férfi és 4 női monostora volt.

A Premontrei Rend

A Premontrei Rendet az előkelő származású Szent Norbert alapította. Szülővárosában, Xantenben a székeskáptalan tagja lett, bár csak az egyházi rend kisebb fokozatait vette fel. Inkább vonzotta a világi élet. Sokat forgolódott rokonának, IV. Henrik császárnak az udvarában. Amikor 1115-ben rádöbbsent hivatására, pappá szenteltette magát. Sajátos kettősség ötvöződött lelkében: egyszerre vonzódott a tevékeny és a szemlélődő élet felé, ami kortársai körében szokatlan volt. Családi örökségét pénzzé tette, a szegények között szétosztotta. Felkereste II. Gelasius pápát, és azzal a meglepő kéréssel fordult hozzá, hogy „parancsold meg, mi legyek: kanonok, szerzetes, remete vagy otthontalan vándor, én pedig engedelmességekem”. A pápa engedélyezte szá-

Prémontré alapítása

mára a prédikálást, bármerre jár is. Ez akkortájt igen nagy kiváltságnak számított, mert az egyház az igehirdetés jogát a püspöknek vagy az általa megbízott papoknak tartotta fenn. A vándorélet iránti vágy csillapodtával Norbert elfogadta a középfranciaországi Laon város püspökének ajánlatát, és a laoni egyházmegyében letelepedett. A helyet álmában látta meg, innen kapta nevét: Prémontré (*Pratum monstratum* — megmutatott rét).

Ez a Laon és Reims közötti völgykatlan egyik tisztása volt. Elragadó beszédei nyomán fiatalok csatlakoztak hozzá, és új szerzetesi eszmény született, amely sokban hasonlított a bencés Regulát követő hagyományos vagy az új, reform jellegű ciszterci irányzathoz. Az általuk választott vezető irányításával a szerzetesek és a megtért világiak közösséget alkottak, amelyben a munkamegosztás a kezdetektől jelen volt. Mégsem volt ez szabványos szerzetesi élet. Sajátosságuk abban mutatkozott meg, hogy a prédikálás hozzátartozott életmódjukhoz. Szent Norbert ugyanis nem a bencés Regulát, hanem a Szent Ágostontól származó szabályzatot választotta, amely tágabb kereteket biztosított, és a prédikálásra is lehetőséget adott. Ezeket az előírásokat aztán szigorúbb, belső szabályzattal egészítette ki, főként ciszterci hatásra. 1121-ben tettek fogadalmat az ágostonos regula megtartására. Szent Norbert követői így lettek szabályozott (reguláris) kanonokok, akik szerzetesi aszkézisben éltek a szegénységet és a kétkezi munkát illetően, de mint kanonokok bekapcsolódtak a helyi egyház életébe az igehirdetéssel és a plébániai teendők ellátásával. II. Honorius pápa 1126-ban jóváhagyta az új szerzetesi közösséget, amely ekkor már tizenkét monostort számlált. A rend gyorsan elterjedt, nem csupán a francia és a német földön, hanem Itáliában, Portugáliában, Angliában és Magyarországon is. A tartományok (*circaria*) száma 1320-ban harminc, a monostorok száma pedig mintegy háromszáznyolcvan volt.

Szerzetesi élet és lelkipásztorkodás

Az új rend népszerűsége abban rejlett, hogy a szerzetesi életet össze tudta egyeztetni a lelkipásztorkodással. A ciszterciektől átvették az ekkora már jól bevált intézményeket: az évente tartandó generális káptalant, azt, hogy minden közösség maga választotta meg a prépostot, és az alapító közösség prépostja évente meglátogatta a kirajzott közösséget. Kanonoki rend lévén, az egyes monostorok élén álló vezetőt nem apátnak, hanem prépostnak nevezték. (Magyarországon a préposti cím lett általános, míg másutt az apát titulust is használták.) Az egész rend élén Prémontré prépostja állt. Az anyamonostorban 1150 körül már évente rendszeresen tartottak generális káptalant. A szerzetesek ruhája, valamint az öv és a skapuláré is fehér volt. Ez volt az első szerzetesi rend, amely lelkipásztori feladatokat is vállalt.

Az ősi hagyomány szerint a fehér kanonokok II. István király (1116–1131) hívására Prémontréből érkezettek hazánkba, és Várad városától északra, a Kőrös jobb partján emelkedő dombtetőn

A magyarországi prépostságok

emeltek monostort Szent István első vértanú tiszteletére, 1130-ban. A *Képes Krónika* szerint itt temették el, rendi ruhában II. Istvánt. A 18. századi térképek még feltüntetik a monostor romjait, de ma már ennek a felszínen nem láthatjuk nyomát. A hazai premontrei rendházak többségének Váradhegyfok volt az anyamonostora, vagyis a sűrűn következő alapításokat innen szervezték. A legrégebb ismert premontrei monostorjegyzék szerint 1235-ben a magyarországi rendtartomány húsz férfi és két női monostorból állott. A rendi katalógusok, valamint oklevelek felhasználásával Oszvald Ferenc foglalta össze a magyar rendtartomány Árpád-kori történetét. Megállapította, hogy az első prépostság, az 1130-ban alapított váradhegyfoki és az utolsóként 1264-ben létesített csúti (csóti) monostor mellett harminchét rendházzal van tudomásunk. Nem mindegyiknek ismerjük keletkezési idejét, titulussát, számos esetben az alapító személye is rejtve marad előtűnk. Legújabbán Hervay Ferenc az oklevelekből igazolható premontrei prépostságok számát harminckettőben jelölte meg. A prépostságok közül legfeljebb tíz volt királyi alapítású (Váradhegyfok, Jászó, Jánoshida, Nyulakszigete — ma Margitsziget, Turóc, Csút biztosan), a többi tehetős egyházi vagy világi személynek köszönhette létét. Két női monostor Brassóban és Szebenben állott, amelyek valószínűleg a tatárjáráskor pusztultak el.

Nemzetségi-családi monostorok

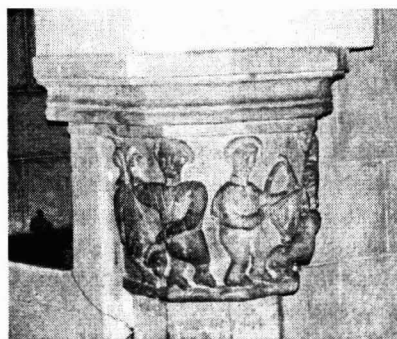
A cisztercieknél nagyobb elterjedtségükben szerepet játszott, hogy beérték kisebb földterülettel, hiszen az általuk végzett lelképásztori munka szintén jövedelemforrás lehetett. Ezenkívül a rend szabályzata az alapítóknak némileg nagyobb beleszólást engedett a monostorok életébe. Népszerűségükhöz az is hozzájárulhatott, hogy kitűnően megfelelték a 11. században kialakult és a 13. század közepéig széleskörűen elterjedt ún. nemzetségi vagy családi monostor követelményeinek. Ezeket a monostorokat a nemzetség (vagy család) birtokközpontjában alapították a nemzetség temetkezési helyéül, a családi-nemzetségi összetartozás szimbólumaként. Kisebb szerzetesi közösség tartozott hozzájuk, a szerzetesek egyik feladata az volt, hogy a család-nemzetség tagjainak lelki üdvéért imádkozzanak. E monostorok általában a bencés rendhez vagy a premontreiekhez tartoztak. A ciszterciek, mint láttuk, szigorúbb szabályzatuk, nagy birtokigényük miatt kevésbé voltak erre alkalmasak. Ezért alig van ciszterci nemzetségi monostor.

Prépostságokat alapító nemzetségek

A premontrei prépostságokat olyan nemzetségek alapították, amelyeknek tagjai az ország politikai életében rövidebb-hosszabb ideig jelentős szerepet játszottak. Ilyen például a Garábot (1179) alapító Kökényes-Radnót nembeli Mikus fehérvári prépost, majd győri püspök, a Leleszt (1188–1196) létesítő Boleszláv váci püspök. A hatvani prépostságot 1150–1180 között Váradhegyfokról a rendi hagyomány szerint Bánk bán veje, Simon telepítette, míg az Osl nemzetség innen hozta a premontrei-

eket az 1180-as években Csornára. A bozói monostort a Hont-Pázmány nemzetség bencés rendűnek alapította 1124–1131 között, de 1180–1181 között a premontreiek kapták meg. A 13. században ugyancsak a korszak nevezetes családjai, nemzetségei hozták létre premontrei prépostságot: Majkot a Csák nemzetség trencsényi ágához tartozó Máté tárnok- és asztalnokmester, temesi ispán, Türijét Türije nembeli Dénes bán, Gyulafirátót Rátót nembeli Mátyás esztergomi érsek, Zsámbékot a befolyásos Aynard nemzetség két tagja, Smaragd és Egyed ispán alapította az 1200-as évek elején. A Gut-Keled nemzetség Ábrányban és Adonyban, a Pok nemzetség tagjai Mórchidán és magán Pokon létesítettek monostort. Ez utóbbi tény (ti. a két prépostság majdnem egyidejű alapítása) a nemzetségből kiszakadó és önállósodó családok kialakulásával van összefüggésben.

A 12. században alapított premontrei monostorok építészetének tanulmányozására alig maradt emlék. A hatvaninak nem maradt középkori nyoma, Lelesz gótikus átépítésben maradt ránk, Jászón igényes barokk monostor együttest találunk, Bozók 15. századi átépítésben, de romosan látható. (Ez utóbbi három ma Szlovákiában található.) Csornán csak egy középkori faragvány maradt a pompás monostorból a mai barokk kolostorépületben. Jánoshidán és a szlovákiai Kisbényben maradtak lényeges román kori maradványok (2. ábra: Vadász jelenetet ábrázoló pillérfő a kisbényi premontrei templom nyugati karzatán), és a 13. századi Türije temploma maradt meg csodálatos épségben, valamint az árpás-mórchidai prépostsági templom. Ócsa impozáns román kori templomát a közelmúltban restaurálták. Mind a gyulafirátóti, mind a legszebb premontrei emlék, a romosan megmaradt Zsámbék és a többi premontrei épület alapján bízást mondhatjuk, hogy — elmentben a ciszterciekkel — premontrei építőiskoláról nem beszélhetünk. A román

kori építészetben belül igen sokrétű irányzatot mutatnak az építészeti emlékek, de kétségtelen a ciszterci építészet hatása. A monostorok felépítésében az alapítók: királyok, nemzetségek játszottak döntő szerepet.

A két 12. századi reform szerzetesrend jelentős szerepet töltött be a magyar kulturális, művészeti és — főleg a ciszterciek — a gazdasági életben. Korán eljutottak Magyarországra, követve az európai gyakorlatot, nálunk is megvalósították az alapítók szándékát, betöltötték hivatásukat.

Irodalom:

Hervay, L. Ferenc: *Reperitorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984.; Hervay Levente–Legeza László–Szacsuvay Péter: *Ciszterciek*. Budapest, 1997.; Oszvald Ferenc: *Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez*. Művészettörténeti Értesítő 6 (1957), 231–254.; Török József: *Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon*. Budapest, 1990.; Valter Ilona: *Das Zistercienser-kloster Pásztó. Die archäologische Erschließung des ungarischen Zistercienserklösters. Die archäologische Erschließung des ungarischen Zistercienserklösters*. Di Analecta Cisterciensia 38 (1982), 129–166.; Valter Ilona: *Bátaszék. Ciszterci romkert és plébániatemplom*. Budapest, 2002 (TKM 679).

Magyarország, Bizánc és a Balkán

MAKK FERENC

1940-ben született Baján. A JATE-n 1964-ben történelem–latin, 1966-ban ógörög szakos tanári diplomát szerzett. 1965 és 1983 között a JATE Klasszika-Filológiai Tanszékén dolgozott, 1984 óta a Történeti Segédtudományok Tanszékének a vezetője. Magyar medievisztikával, bizantológiai és történeti segédtudományokkal foglalkozik. 1991-ben védte meg akadémiai doktori értekezését. 1992-től egyetemi tanár. Mintegy 27 könyv és 180 tudományos írás szerzője.

**Kálmán uralkodásának
időszaka (1095–1116)**

Szent László (1077–1095) legfőbb ellenségének, Salamonnak 1087-ben bekövetkezett halála után — a korábbi kötöttségeket felszámolva — teljesen önállósította az ország külpolitikáját. A királyság erőt külső terjeszkedésre fordította, az expanzió fő színtere a Balkán lett. Ettől kezdve a Balkán-félsziget hosszú időszakon keresztül a magyar külpolitika középpontjában állott. A balkáni magyar terjeszkedés először Bizánccal, majd a gregoriánus pápával állította szembe Magyarországot.

Az 1080–1090-es évek fordulóján Szent László kísérletet tett arra, hogy uralmát kiterjessze arra az észak-balkáni területre, amelyet néhány évvel korábban az ún. keleti angol lovagok szálltak meg, s amely eredendően a Bizánci Birodalomhoz tartozott. 1091-ben már katonai foglalást is eszközölt Bizánc rovására a Szerémségtől délre, s ekkor vette fel a Moesia királya címet. Expanzív próbálkozásai ebben az irányban végül kudarcot szenvedtek, ráadásul a magyar–bizánci viszony is teljesen ellenségesé vált. A Magyar Királyság balkáni terjeszkedési politikája ezen időtől fogva egy évszázadon át szembetalálkozott és ütközött a legerősebb balkáni hatalom, Bizánc alapvető érdekeivel. Ez a konfliktus a két állam viszonyára a 12. század végéig döntő hatást gyakorolt.

Horvátország meghódítása 1091-ben a horvát területek felett hűbéri fennhatóságot gyakorló Rómával élezte ki a kapcsolatokat. Ez is arra készítette Lászlót, hogy — korábbi szövetségeseivel szakítva — IV. Henrik császárral (1056–1106) és annak ellenpápájával lépjen koalícióra.

Érdekes fordulatokra került sor Kálmán király idejében (1095–1116) Magyarországnak a Német Birodalomhoz, a Római Pápasághoz és a Bizánci Császársághoz fűződő kapcsolataiban. Kálmán legfőbb ellenfele egész uralkodása alatt bent az országban trónkövetelő öccse, Álmos herceg volt. A trónviszályban Álmos ügyét karolta fel a német császár, amelynek legmarkánsabb megnyilvánulásaként 1108-ban német támadás érte az országot. A király — testvére, Álmos miatt — elfordult IV. Henriktől és az ellenpápától, s a gregoriánus pápasággal létesített szövetséget. Ennek számos jele volt. 1097-ben pápai közvetítéssel jött létre Kálmán normann házassága, 1106-ban pedig a király a pápa javára lemondott a főpapkinevezési (*investitura*) jogról.

Miközben a Német Császárság és a gregoriánus pápaság irányában mindez radikális változásnak bizonyult Szent László utolsó éveinek külpolitikájához képest, Kálmán a Balkánon a László által elkezdett expanziót folytatta. 1097-ben visszaállította a magyar uralmat Horvátországban, 1102-ben Tengerfehérvárott horvát királlyá koronáztatta magát. (A magyar–horvát perszónalunió létrejöttének 900. évfordulója éppen jelen esztendőre esik.) 1105-ben pedig fegyveres úton elfoglalta Közép-Dalmáciát, amely terület a Bizánci Birodalom része volt. A dalmát területek megszállása Velencét is Magyarország ellen fordította. Ezt követően vette fel Kálmán a Magyarország, Horvátország és Dalmácia királya címet.

Ebben az időben a Görög Császárság számára a fő veszélyt a normann terjeszkedés jelentette keleti és nyugati irányból egyaránt, s ezért a *basileus*, a bizánci császár, Alexios Komnénos (1081–1118) — nem akarván újabb frontot nyitni — kényszerből tudomásul vette dalmáciai területeinek magyar birtokba vételét. Cserében viszont megnyerte magának szövetségesül a normannokkal szemben a magyar uralkodót. Ezt a politikai–katonai szövetséget erősítette meg a magyar királynő, Piroska házassága 1105–1106 fordulóján a bizánci trónörökösrel, Ioannés Komnénos herceggel. Az 1107–1108-as balkáni háborúban Magyarország — a Velencei Köztársasággal együtt — Bizánc oldalán harcolt, és sikerült is e koalíciónak vereséget mérnie a támadó normannokra. A király és a *basileus* szövetsége magyarázza legfőképpen azt, hogy 1107-ben Álmos herceg Bizáncban miért nem kapott segítséget trónaspirációjához. Kálmán uralkodása alatt Bizánc nem karolta fel a dalmáciai magyar fennhatóság felszámolására irányuló velencei terveket sem.

II. István (1116–1131)

A magyar–bizánci kapcsolatokban Kálmán fia, II. István alatt (1116–1131) ismét nagy változás következett be. Az 1122-es wormszi konkordátum (az *imperium* és a *sacerdotium* kiegyezése) lehetővé tette, hogy a pápapárti Magyarország fokozatosan normalizálja viszonyát a Német Birodalommal. Ugyanebben az időszakban rendkívül kiéleződtek a magyar–bizánci — hatalmi, politikai és gazdasági — ellentétek. Miután a *basileus* 1127-ben megtagadta a trónkövetelő Álmos herceg kiutasítására vonatkozó királyi kérelem teljesítését, II. István megtorló hadjáratot indított Bizánc ellen a Morava völgyében. Nyíltan hangoztatott ürügyként azokat a sérelmeket hozta fel, amelyek a magyar kereskedőket bizánci részről ekkoriban érték. A hadakozások csak 1129 őszén fejeződtek be. A háború éveiben a magyar király, akit ebben utódai később többször is követettek, kísérletet tett arra, hogy kiterjessze politikai befolyását Szerbiára (azaz Rácországra) a szerbek Bizánc-ellenes függetlenségi harcának támogatásával. Ennek következménye volt Álmos fia, Vak Béla herceg és Ilona szerb herceglány házasságkötése, de Szerbia végül is bizánci

uralom alatt maradt. A magyar–bizánci konfrontáció eredményezte azt, hogy ebben a korszakban Álmos után két másik magyar trónkövetelő (Bors és Borisz) is megfordult Bizáncban, Ioannés Komnénos császár (1118–1143) udvarában.

**II. (Vak) Béla
(1131–1141)**

Az új király, II. (Vak) Béla (1131–1141) az alapvető külpolitikai kérdésekben elődjének az irányvonalát folytatta. Jó viszonyt tartott fent a Német Birodalommal és a gregoriánus pápasággal, s eközben sikeresen használta ki a nemzetközi helyzet alakulásából adódó kedvező lehetőségeket a magyar terjeszkedés érdekében a Balkánon. 1130-ban a palermói koronázással létrejött a Normann Királyság Dél-Itáliában és Szicíliában. Az új monarcha, II. Roger (1030–1054) a Földközi-tenger keleti medencéjében nagyhatalmi pozíciókra tört, ezért szembefordult vele Németország, Bizánc, Velence és a Római Pápaság is. A magyar király ekkor — 1135–1136 fordulóján — visszaszerezte Közép-Dalmáciát, amely felett ebben az időben már Velence gyakorolt fennhatóságot, majd hamarosan elfoglalta Boszniát is, amely viszont a bizánci befolyási övezet integráns részét alkotta. A Ráma királya cím felvétele jelezte a — Rámát is magában foglaló — bosnyák terület megszerzését, ahol a magyar uralom az 1160-as évek közepéig tartósnak bizonyult. Ez azt mutatja, hogy a Balkánon a magyar terjeszkedés Horvátország, Dalmácia, Moesia és Szerbia után Boszniában újabb célpontot talált magának.

**Két nagy európai
koalíció kialakulása**

A 12. század közepén az európai politikai helyzet szerfelett mozgalmassá vált annak következtében, hogy a második kereszties hadjárat idején (1147–1149) rendkívül kiéleződtek a korabeli nagyhatalmak (a Német Birodalom, Bizánc, a pápaság és a dél-itáliai Normann Királyság) ellentétei. Két nagy koalíció alakult ki, s ezek néhány éven át döntő hatást gyakoroltak a nemzetközi életre. A „két császár szövetsége” Németország és Bizánc mellett magában foglalta Velencét is, míg a velük szemben álló táborban a Normann Királyság játszotta a főszerepet maga mellett tudva Franciaországot és a Pápaságot.

A szövetségi rendszerek szembenállásának igazi tétje a kontinentális Európa feletti politikai hegemonia megszerzése volt. Ennek elérése érdekében az első koalíció Dél-Itáliát, a második pedig a Bizánci Császárságot kívánta elfoglalni. A két tábor politikai–katonai konfliktusából a Magyar Királyság nem vonhatta ki magát. II. Géza (1141–1162) magatartását e konfrontációban döntő mértékben saját külpolitikai célkitűzéseinek és az országával szembeni külső törekvéseknek a kölcsönhatása befolyásolta. Magyarország a koalíciók harcában a normann–francia–pápai oldalra állott.

II. Géza (1141–1162)

A két szövetségi rendszer tervezett nagy összecsapása végül is nem következett be, mert részint a koalíciókon belüli ellentétek — mindenki tartott saját szövetségesei erejének és hatalmának túlzott megnövekedésétől —, részint pedig a „mellékhad-

színtereken” kezdeményezett konfliktusok megakadályozták azt, hogy bármelyik tábor is érdemben hozzáfoghasson fő célkitűzésre (az itáliai invázió, illetve a keleti hadjárat) megvalósításához. Így a szövetségi rendszerek közti konfrontáció a „mellékhad-színtereken” zajlott le. Dél-Itália, Konstantinápoly és a Szentföld helyett a Szász és a Bajor Hercegség területén, orosz földön és a Balkán északi részén került sor összecsapásokra. Magyarország mindhárom színtér konfliktusaiban oly intenzíven képviseltette magát, hogy elmondható: a Velencével és a „két császár szövetségével” szembeni küzdelemben a francia–normann koalíció tagjaként a feudális magyar állam a többiekhez képest jóval nagyobb politikai, anyagi és katonai terheket vállalt magára.

A magyar–bizánci ellentétek kiéleződése

A magyar király rendkívül merész és nagyszabású elgondolással a két nemzetközi blokk tagjainak egymás elleni küzdelmét végső soron arra akarta felhasználni, hogy saját vezetése alatt — Kijev, Halics, Szerbia és Bizánc részvételével — egy erős kelet-közép-európai szövetséget hozzon létre, amelynek révén Magyarország a térség vezető hatalmává emelkedett volna. A magyar diplomácia szálai, erővonalai néhány éven keresztül átfogták és behálózták a Kijevtől a szicíliai Palermóig és a Regensburgtól Konstantinápolyig terjedő területeket, de még Párizsban is figyelni kellett a magyar külkapcsolatok alakulását. Ez a hegemon politika különösen a magyar–bizánci ellentéteket élezte ki az 1149–1155 közötti években. II. Géza mind orosz földön, mind Szerbiában a basileusszal szemben saját politikai befolyása növelésén fáradozott. Beavatkozott a bizánci trónküzdelmekbe is, s Manuél Komnénos császár (1143–1180) ellenében katonasága bevetésével tevékenyen támogatta a trónkövetelő Andronikos herceget. A balkáni magyar expanzió fokozódása juttat kifejezésre akkor, amidőn Géza ezzel egyidejűleg kísérletet tett arra, hogy bizánci területet szerezzen meg magának a Morava folyó völgyében. Manuél császár, aki fenyegető, megtorló lépésként még a trónigénylő Boriszt is felvonultatta Gézával szemben a harctéren, azonban sikerrel állta útját a magyar király balkáni céljai megvalósulásának.

Német–bizánci rivalizálás a magyar térségért

A 12. század ezen időszakában ismét jól megfigyelhető volt a magyar térségért folyó német–bizánci rivalizálás. Jóllehet a normannellenes „két császár szövetsége” ideája már 1153-ban a német császár és a római pápa megegyezése nyomán politikai lomtárba került, a basileus a koalíció gondolatát ismét elővette, és ravasz taktikusként magyarelles élel megkísérelte életre kelteni. 1156-ban Manuél császár azt javasolta a német uralkodónak, Barbarossa Frigyesnek (1152–1190), hogy közös erővel foglalják el Magyarországot, s területét egymás között osszák fel. A manuéli ajánlat a maga nemében páratlan diplomáciai manővernek minősült, hiszen sem korábban, sem később hasonló kezdeményezésre nem került sor. Mindenesetre ritka veszélyes pillá-

nat volt ez II. Géza királysága számára. Szerencsére a Német Birodalom, amely 1146-ban Borisz személyében vazalluskirályt akart a magyar trónra ültetni, s 1152-ben maga is Magyarország fegyveres meghódítását tervezte, nem fogadta el a basileus javaslatát. Frigyes császár ugyanis még ilyen módon sem óhajtotta elősegíteni Bizánc közép-európai pozíciójának megerősödését. Ráadásul ebben az időben a német uralkodót rendkívül zavarta a basileus itáliai térnyerése, amely tökéletesen keresztezte az Itáliai-félsziget egészének bekebelezésére irányuló német birodalmi politikát.

II. Géza, akinek irreális hegemonisztikus tervei erre az időre már végleg zátonyra futottak, kénytelen volt — most már védekező állásból — folyamatosan és rugalmasan alkalmazkodni az állandóan változó nemzetközi viszonyokhoz. Az 1156. évi manuéli ajánlattól megrettenve és az országában kiújult trónviszálytól is késztetve II. Géza néhány évig jó kapcsolatokat tartott fenn Barbarossa Friggyessel. 1161-ben azonban — az *imperium* és a *sacerdotium* újonnan fellángolt küzdelmében — a pápaságot maga alá gyűrni akaró Barbarossa Friggyessel szemben a gregoriánus pápa, III. Sándor (1159–1181) mellé állt. Hasonlóan cselekedett a bizánci uralkodó is.

Magyar ellenkirályok bizánci támogatással

Noha ily módon e fontos kérdésben Magyarország és Bizánc egy táborba kerültek, mégis kettőjük viszonyában hamarosan a legteljesebb konfrontáció vált meghatározóvá. A német császár és a basileus egyaránt az antik *Imperium Romanum* renovációjára törekedett. A Római Birodalom helyreállításának koncepciója jegyében 1162-ben Barbarossa Frigyes egész Itália elfoglalására készült, Manuél császár pedig a Magyar Királyság ellen fordult.

Az 1162–1165 közti években Magyarországgal kapcsolatban a basileusnak két célja volt: az első a magyar állam hűbéri alávetése, a második a királyság értékes déli területeinek elfoglalása. Az egyik kortárs bizánci történetíró Manuél fő céljáról a következőt írta: a császár „a magyar föld feletti uralom megszerzését tekintette legfontosabb feladatának”. Ezt egy adófizető hűbéres királynak Magyarország trónjára ültetésével kívánta elérni, hogy ezáltal a Magyar Királyságot a Bizánci Birodalomhoz csatolja. Ez a néhány esztendő volt 12. századi történelmünk legválságosabb periódusa. A basileus III. István (1162–1172) ellenében először II. Lászlót (1162 második fele), majd IV. Istvánt (1163 első fele) juttatta hatalomra Magyarországon. Formailag ugyan — a tényleges hatalom birtokában — egyik ellenkirály sem volt bizánci hűbéres, de különösen IV. István idejében érvényesült olyan erős görög befolyás az országban, hogy Nyugat-Európában már attól tartottak: a Magyar Királyság elszakad Rómától és a keleti egyházhoz csatlakozik.

III. István (1162–1172)

A Német Birodalom a korábbiakhoz hasonlóan ez idő tájt sem nézte jó szemmel Bizánc magyarországi térfoglalását. 1163 tava-

szán Barbarossa Frigyes császár személyesen akart hadat vezetni az országba, hogy megbuktassa a bizánci ellenkirályt, és visszahelyezze III. Istvánt atyai trónjára. A császári hadjáratra végül is nem volt szükség, mivel német segítséggel maga III. István vissza tudta szerezni országát. A bukott IV. István — ezután már formálisan is vállalván a görög hűbért — 1164–1165 között ellenkirályként a Szerémségben húzta meg magát bizánci fegyverek árnyékában. A külföldi (főleg a német birodalmi) segítség révén III. István megvédte országa függetlenségét Bizánccal szemben, s ez volt uralkodása legfőbb érdeme. Ugyanakkor kénytelen volt beleegyezni abba, hogy 1165-ben a basileus birtokba vegye Horvátországot, Dalmáciát, Boszniát és a Szerémséget. 1166-ban III. István megkísérelte katonai erővel visszafoglalni ezeket a területeket. Írott forrás, a kortárs Kinnamos tanúsága szerint 1166-ban a bizánci ellentámadás alkalmával jelentek meg először a Kárpát-medence földjén románok, mégpedig a görög sereg katonáiként. Az 1167. évi bizánci győzelem után megkötött békeszerződés megerősítette a basileus területi foglalásait. Magyarország ekkor — másfél évtizedre — teljesen kiszorult a Balkánról, miután ott összes korábbi birtokait, foglalásait elveszítette. A Balkánért folytatott küzdelemben most kétségtelenül a Magyar Királysággal szemben a Bizánci Császárság került előnyösebb helyzetbe.

A bizánci háborúk éveiben erősödtek a Magyar Királyság német kapcsolatai, ezt szolgálta III. István osztrák házassága is. III. István azonban a Német Birodalommal szemben szuverén uralkodó maradt, s önálló külpolitikát folytatott. Ennek fontos jeleként fogható fel, hogy 1169-ben a németek által támogatott ellenpápával szemben a gregoriánus III. Sándor pápa oldalára állt.

III. Béla (1172–1196)

A III. István halála után kirobbant trónviszályban a testvérek: Géza és Béla közül az utóbbi kerekedett felül. Béla 1163-tól Bizánccban élt, s 1165-ben despotésként megtették őt a császári trón hivatalos örökösévé. 1170-ben azonban, miután Manuél császárnak fia született, ettől a rangjától megfosztották, s 1172 tavaszán Béla herceg antiochiai feleségével visszatért Magyarországra.

A hatalmi harcban III. Béla (1172–1196) élvezte III. Sándor pápa segítségét, aki — Lukács esztergomi érsek ellenkezése miatt — a kalocsai érsekkel koronáztatta királlyá Bélát 1173 elején. III. Béla trónra kerülését döntő mértékben elősegítette, hogy a basileus pénzzel, diplomáciai eszközökkel és katonasága felvonultatásával őt támogatta. Kétségtelen: Béla hatalomra kerülése nagy sikert jelentett a görög császár számára, de a magyar király nem lett bizánci vazallus. Uralkodása első éveinek külpolitikáját pápapártiság és görögbarátság jellemezte, ugyanakkor öccsének, a németbarát Géza hercegnek akciói miatt a király viszonya a Német Birodalom irányában meglehetősen feszült volt. A Béla és Manuél közti politikai szövetség nyilvánvalóan a térségben a bi-

zánci orientáció erősödésével járt. A magyar belviszonyokban azonban semmiféle bizánci befolyás nem érvényesült. Sőt III. Béla országlása alatt a hazai katolikus egyházban az ortodoxia-ellenesség és a bizánci egyházzal való szembe fordulás egyre határozottabb jelleget mutatott. Jellemző lehet Jób esztergomi érsek dogmatikai vitája a basileusszal. Görög nyelvű levelében II. Isaakios (1185–1195) ortodox véleményével szemben a magyar főpap határozottan kiállt a római egyház felfogása mellett. Ekkor vált erőteljessé az ortodox szerzetesség hanyatlása is magyar földön. Manuél császár életében — vállalt kötelezettsége alapján — a király tekintettel volt Bizánc balkáni érdekeire. A basileus 1180-ban bekövetkezett halála után III. Béla külpolitikája ettől a kötöttségtől is megszabadult, s ez a magyar külkapcsolatokban nagy változást idézett elő.

Az *imperium* és a *sacerdotium* második küzdelméből 1177-ben győztesen kikerülő pápasággal folyamatosan jó kapcsolatokat tartott fent a király. Ezt bizonyítja, hogy 1192 júniusában a pápa jóváhagyásával történt meg I. László szentté avatása Nagyváradon. Fokozatosan megjavult a magyar–német viszony is: 1181 táján és 1189-ben dinasztikus összeköttetés létesült a két uralkodócsalád között (halálesetek miatt azonban egyik eljegyzésből sem lett házasság).

A balkáni expanzió felújítása

A királyság saját érdekei, mindeneke előtt expanzív külpolitikai törekvései határozták meg a korszak magyar–bizánci kapcsolatainak alakulását is. A Szent László által elkezdett s több utóda által folytatott balkáni expanziót III. Béla sikeresen felújította. Az 1180-as évek elején először visszavette Bizánctól Horvátországot, Közép-Dalmáciát, Boszniát és a Szerémséget, ezzel egyidejűleg kiterjesztette uralmát Zára fölé is. Majd elfoglalta a Belgrád és Szófia közti birodalmi területeket. 1192–1193 fordulóján Szerbia egy részét szállta meg. A szerb területeket azonban a bizánci–szerb–pápai koalíció nyomására kénytelen volt feladni. A Szerbiáért folytatott magyar–bizánci hatalmi rivalizálás sajátos módon végső soron Szerbia önállóságának megőrzését szolgálta. Fontos azonban hangsúlyozni: a balkáni magyar expanzió időszakában is III. Béla a legkülönbözőbb formában sietett Bizánc segítségére, ha a birodalom létét vagy komoly érdekeit súlyos veszély fenyegette.

Bizánc oldalán a bolgárok ellen

1186–1187 fordulóján III. Béla a függetlenségükért küzdő bolgárok ellen Bizánc oldalára állott. Fegyveresen nem avatkozott be a bizánci–bolgár konfliktusba, de vitathatatlan, hogy a bolgárok és a bizánciak között vallási eszközökkel is folyó eszmei–ideológiai küzdelemben a magyar uralkodó Bizánctól támogatta.

A vallásos érzelmű bolgár tömegek fanatizmusának, harci elszántságának és bátorságának erősítése érdekében a felkelés vezetői, Aszen és Petar 1185–1186 fordulóján Trnovóban templomot

emeltek és szenteltek fel a megalomártír, Szent Demeter tiszteletére. Ezzel együtt nyíltan propagálták, hogy a jövőben a híres és népszerű bizánci harcosszent nem a görögöket, hanem a bolgárokat fogja segíteni és diadalra vezetni. Ennek ellensúlyozására, illetve Szófia és Nyugat-Bulgária lakosainak megnyerése céljából 1186 őszen — Szófiában tartózkodva — II. Isaakios azzal a kérelemmel fordult apósához, III. Bélához, hogy juttassa vissza Szófiába Rilai Szent Iván, a bolgár remeteszent ereklyéit, amelyeket Béla 1183-ban hozott Magyarországra. A magyar király, miután az ortodox szent magyarországi kultuszának meghonosítására tett kísérlete az esztergomi érsek határozott ellenállása miatt kudarcot vallott, a kérésnek eleget tett, és 1186–1187 fordulóján elküldte az ereklyetartót Szófiába, ahol 1187 elején nagy ünnepeléssel fogadták visszatérését. Az Aszenidák elleni tavaszi hadjárata előtt ily módon kívánta a basileus a bolgár közvéleményt maga mellé állítani Nyugat-Bulgáriában. A relikviák népszerűsége a bolgár vezetők, az Aszenidák előtt is természetesen jól ismert volt, s hogy a szent a továbbiakban az ő ügyüket szolgálja, rögtön Szófia elfoglalása után, 1195-ben az ereklyéket átszállították az akkori bolgár fővárosba, Trnovóba.

Bizánc támogatása a normannokkal és németekkel szemben

1185-ben, amikor Béla serege ismét Szófiáig hatolt, a normannok újra Bizáncre törtek. A magyar király azonnal leállította támadását, békét és — leánya házasságával megpecsételt — szövetséget kötött a basileusszal. I. Isaakiosnak ily módon lehetősége nyílt arra, hogy minden katonai erejével a normannok ellen forduljon, és a Balkán elhagyására kényszerítse őket. 1189–1190 fordulóján pedig a Konstantinápoly elfoglalására készülő német kereszties haddal szemben a király — politikai és katonai nyomást gyakorolva Frigyesre — a basileus pártját fogta, s ezáltal mindkét esetben megakadályozta Bizánc bukását. A megerősödött Magyar Királyság ugyanis nem engedhette meg, hogy a nagymértékben meggyengült Bizánc helyét a Balkánon a normann vagy a német nagyhatalom foglalja el, mert ez egyrészt veszélyes lett volna Magyarország számára, másrészt a Görög Császárság szerepkörét a Magyar Királyság akarta betölteni.

Kereszties hadjárat indításának terve

A magyar uralkodók közül elsőnek III. Béla foglalkozott komoly formában a keleti „pogányok” elleni, önálló kereszties hadjárat indításának tervével. E *szent háború* gondolatával összefüggött példaképének, László királynak említett kanonizációja, hiszen ő is a keleti pogányokkal vívott harcokban védte meg a magyar és az egyetemes keresztiesység érdekeit. Kétségtelen, hogy megvalósulása esetén a szentföldi hadjárat ugyancsak Magyarország regionális vezető szerepének megerősítését szolgálta volna. Nem lehet véletlen, hogy a király az 1190-es évek elején a korábbi egyes kereszt helyett zászlóján a bizánci eredetű kettős keresztet kezdte használni. (Bizonyos feltételezések szerint nagyhatalmi törekvéseinek szimbolikus kifejezésére III. Béla ekkor

**A görög kettős kereszt
átvétele**

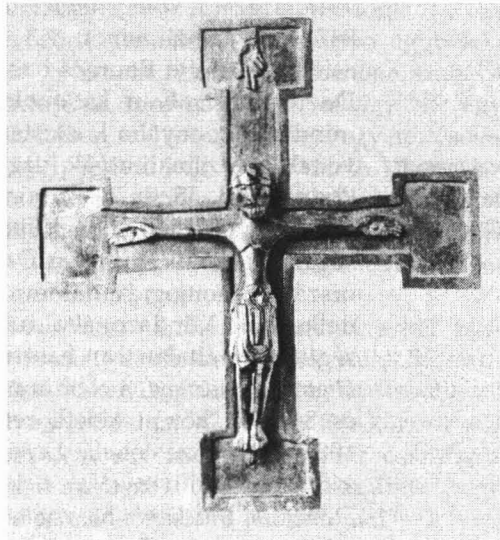
Irodalom:

Bertényi Iván: *A magyar Szent Korona*. Budapest, 1996.; Kristó Gyula–Makk Ferenc–Marosi Ernő: *III. Béla emlékezete*. Budapest, 1981.; Makk Ferenc: *A turulmadártól a kettős-keresztig*. Szeged, 1998, 163–238.; Makk Ferenc: *A tizenkettedik század története*. Budapest, 2000; Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest, 1953, 41–98.; Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984; Ostrogorsky, Georg: *A bizánci állam története*. Budapest, 2001, 313–366.

illesztette össze a magyar Szent Korona két — görög, illetve latin — részét egységes, zárt koronává, amilyennel abban az időben a bizánci császárok is rendelkeztek. A Szent Korona egyesítésének célja és időpontja azonban még ma sem tekinthető tisztázottnak.)

Nem kétséges, hogy III. Béla, az egykori bizánci trónörökös jól tudta: Bizáncban a kettős kereszt a császár hatalmi jelvényei közé tartozik. E bizánci hatalmi jelvény átvételével, majd királyi címerbe foglalásával a magyar uralkodó a külvilág előtt szimbolikus formában jelezte: egyrészt saját királyi méltóságát egyenrangúnak tekinti a basileus császári méltóságával, másrészt kész és hajlandó felvállalni a térségben a bizánci császár hatalmi pozícióját. Ez a külpolitikai koncepció teljes mértékben támogatásra talált a külső hódításokra vágyó magyar urak körében. A világi és az egyházi főemberek minden bizonnyal éppen amiatt fogadták el a görög kettős kereszt használatát a Rómához tartozó Magyarországon, mivel azt nem ortodox vallási jelvénynek, hanem a balkáni hegemonisztikus program szimbólumának tekintették. Nyilvánvaló, hogy a Balkán központú, nagyhatalmi és birodalmi célokat szolgálta a messze ívelő és szerteágazó — angol, aragón, bizánci, francia, német — dinasztikus kapcsolatok kiépítésére irányuló törekvések mellett a királyság erőteljes — a Balkánon túl az orosz földek felé ugyancsak jelentkező — terjeszkedő politikája is.

A balkáni magyar hegemonia megteremtésére irányuló tervet a király halála 1196-ban keresztülhúzta. II. András alatt (1205–1235) ugyanez a koncepció ismét előtérbe került, de ez már egy másik korszakhoz tartozik.

Körmeneti kereszt (12. század, Magyar Nemzeti Múzeum)

Zsinati fegyelem és pápai kapcsolatok Magyarországon

SZUROMI
SZABOLCS ANZELM

1972-ben született Buda-
pesten. Premontrei szer-
zetes. Egyetemi tanulma-
nyait a PPKE HTK,
JÁK-on és az ELTE
BTK-n végezte. Jelenleg
a PPKE KJPI Egyházi Al-
kotmányjogi Tanszékének
adjunktusa. A SZIE
(Győr) Állam- és Jogtudo-
mányi Intézetének meghí-
vott tanára. Kutatási terü-
lete a 11–13. századi
egyház- és kánonjogtör-
ténét.

**A korai magyar
zsinatokon használt
joggyűjtemények**

A 12. században a gregoriánus reformok végképp gyökeret vertek Európa-szerte. Ez elsősorban annak a nagyszámú zsinatnak köszönhető, melyeket pápai szándékra, vagy sokszor a pápa személyes küldöttjének, legátusának jelenlétében tartottak.

Tíz évvel VII. Gergely pápa halála után, 1095-ben Kálmán (1095–1116) került a magyar trónra, akihez már 1096. július 27-én levelet intézett II. Orbán pápa (1088–1099). A Szentszéknek Odiló, cluny-i apát jóvoltából kedvező információk álltak a rendelkezésére az újdonsült magyar királyról. Ennek tükrében úgy tűnt, hogy Magyarországon megindulhat a gregoriánus szellemű átalakulás. Az I. Esztergomi zsinat rendelkezései azonban nem teljesen ezt támasztják alá, hiszen több olyan zsinati kánonnal találkozunk, amelyek a reform irányvonalával ellentétes álláspontot képviselnek (vö. celibátus, házasság).

Manapság általánosan elfogadott az a Závodszy Levente által bizonyított vélemény, amely az I. Esztergomi zsinat összehívását 1100-ra teszi. Kánonjainak nagy része összefüggésben áll 9–11. századi, főleg német területen tartott zsinatokkal (813. és 847. évi Mainzi zsinat, 863. évi Wormsi zsinat, 895. évi Triburi zsinat, 1031. évi Bourges-i zsinat, 1095. évi Piacenzai zsinat stb.). De találunk olyan kánonokat is (ókori zsinatokról), melyeket minden bizonnyal a közkézen forgó egyházi joggyűjteményekből vettek át a zsinati atyák, vagy legalábbis azok ismeretéről tanúsodnak (vö. 55. és 70. kánon). A korai magyar zsinatokon használt joggyűjtemény (joggyűjtemények) pontos azonosítása nehézségekbe ütközik, hiszen a *Decretum Gratiani* (1140) előtti magyarországi kánonjogi irodalomról nagyon hiányos ismeretekkel rendelkezünk. Mindazonáltal tudjuk, hogy ebben az időszakban teréségünkben általánosan használt gyűjtemény a 8. századi *Collectio Dionysio-Hadriana*, a több mint felében hamis anyagot tartalmazó és 847–852 között keletkezett *Decretales Pseudo-Isidorianae* és az 1008–1022 közé tehető *Decretum Burchardi Wormatiensis* volt. A szövegkritikai vizsgálat a felsorolt három gyűjtemény közül a *Decretum Burchardi* használatát valószínűsíti. Bár sok hagyományos érv szól a *Decretales Pseudo-Isidorianae* mellett, mégsem tudunk felfedezni egyetlen Izidorra visszamenő hamis kánont

A papi nőtlenségre vonatköző előírások

sem az első két esztergomi zsinaton, de még az 1092. évi Szabolcsi zsinat szövegében sem. Ellenben az Ankyrai zsinat 11. kánonját tartalmazó I. Esztergomi zsinat 55. kánonjának a vizsgálata a *Decretum Burchardi* befolyását látszik tanúsítani.

Érdeemes összehasonlítani az 1100. évi Esztergomi zsinatot a tizenkét évvel később ugyanott megtartott újabb zsinat fegyelmi intézkedéseivel. Az I. Esztergomi zsinat 11. és 31. kánonja nem az abszolút nőtlen állapotot írja elő a pap számára, hanem csak a püspököt szólítja fel, hogy amennyiben nős, úgy felesége beleegyezését kikérve, tartsa meg a szeparációt. Nem véletlen, hogy ezeket a rendelkezéseket a kutatók előszeretettel hozzák kapcsolatba a 692. évi Trulluszi zsinat kánonjaival, amelyeket a Nyugat elutasított. Valójában itt nincs másról szó, mint az egyházi joggyűjteményekben szereplő fegyelem alkalmazásáról, amely a 300 körüli Elvirai zsinat 33. kánonján alapszik, és amely a közös hátteret képezi mind a keleti, mind pedig a nyugati celibátusra vonatkozó fegyelemnek. Az 1112. évi Esztergomi zsinat kánonjai (9–10. és 12.) már követik a gregoriánus reformzsinatok szóhasználatát (vö. 1089. évi Melfii zsinat, 1099. évi Római zsinat) és a teljes celibátust tekinti mércének a papok számára amellet, hogy átmeneti szabályokat is tartalmaz azon papok részére, akik még az I. Esztergomi zsinat rendelkezéseinek megfelelően részesültek a papi ordóból.

A házasságra vonatköző előírások

Ugyanígy figyelemre méltó a két zsinat összevetése a házasságra vonatkozó egyházi előírások terén. Az I. Esztergomi zsinat, a fegyelmi hagyományoktól gyökeresen eltérve, lehetővé teszi a válást és az azt követő újraházasodást hűtlen elhagyás és házasságtörés esetében (55. kánon). Ezzel szemben a II. Esztergomi zsinat nemhogy egyértelműen állást foglal az egyház tradicionális meggyőződése mellett („amit Isten egybekötött, ember szét ne válassza“), hanem részletekbe menően szabályozza a házasság megkötésének formáját, amelyet így az egyház színe előtt, pap jelenlétében, a házasuló felek egyetértésével és az eljegyzés valamilyen jelével kell megkötni. A kánon tartalma már csak azért is meglepő, mivel a szöveg a házasság érvényességéhez tartja kívánatosnak a fenti kritériumok teljesülését, holott a házasságtörés formáját ilyen aprólékosan csak a Trentói zsinat (1545–1563) fogja szabályozni.

Az eddigiekben felsoroltakon túl mind a két zsinat több, a gregoriánus reformot érvényre juttató rendelkezést tartalmaz. Ilyenek a simónia és a világi hatalom befolyása ellen fellépő kánonok (I. Esztergomi zsinat 42–44. és 72. kánon) Az utóbbival kapcsolatos fegyelem egyértelmű és tömör összefoglalását a II. Esztergomi zsinat anyagában (11. kánon) találjuk meg: „Egyetlen laikus sem rendelkezhet egyházi hatalommal.“

A Szentszék és a Magyar Királyság politikai kapcsolatai

Szemmel látható az a radikális fejlődés, amely a gregoriánus reformok érvényesülésében a két zsinat között eltelt rövid időben lezajlott. Ennek az indokait több kutató a Szentszék és a Magyar Királyság politikai kapcsolataiban beállt változásban véli felfedezni. Tudjuk azt, hogy 1092-ig Szent László (1077–1095) politikai tevékenysége összhangban állt az Apostoli Szentszék szándékával. Am ezt követően törés következett be, hiszen II. Orbán pápa nem fogadta el a magyar király horvátországi hódításait, aki ezért IV. Henrikhez (1056–1106) fordult politikai támogatásért. Lászlót a trónon Kálmán követte, aki folytatta apja déli törekvéseit, és bár 1098-ban barátsági szerződést kötött a veleneci dózsával, 1105-ben elfoglalta a dalmát városokat és szigeteket. Egyes vélemények szerint az így kialakult pápai ellenállást szerelte volna le Kálmán 1106-ban Guastallában tett nyilatkozata, amellyel a magyar király lemondott az investitúra gyakorlásáról. A kérdés azonban ennél jóval összetettebb, és véleményünk szerint a gregoriánus reformoknak a magyar zsinatokon való maradéktalan érvényesülése nem magyarázható politikai fordulattal. Sőt, meg kell jegyeznünk, hogy maga a lemondás ténye sem igazolható, sem az okleveles forrásokból, sem pedig az azt követő magyar uralkodói gyakorlatból.

Pápai legátusok hazánkban

Irodalom:

Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-Székekkel*. I. Budapest, 1901.; Szovák Kornél: *Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században*. In: Zombori István (ed.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. Budapest, 1996, 21–46.; Szuromi Szabolcs Anzelm: *A keleti egyházgyelem befolyása a korai magyar zsinatokon*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1–2 (1999), 5–10.; Uő.: *Az első három esztergomi zsinat és a magyarországi egyházgyelem a XII. században*.

A változás valójában a Szentszék és Magyarország egyházi kapcsolatában keresendő, mégpedig a pápai legátusok magyarországi tevékenységében. Sajnos a rendelkezésre álló adatok meglehetősen hiányosak a pápai legátusok magyarországi ténykedésére vonatkozóan, azt azonban biztosan tudjuk, hogy már 1103-ban hazánkban járt Ágoston kardinális, aki a belgrádi püspök és egy kolostor között fennálló vitában hozott döntést. Számunkra azonban fontosabb Kuno bíboros jelenléte, aki a pápa küldöttjeként 1112-ben Magyarországon időzött és részt vett a II. Esztergomi zsinaton. Nagyon hasonlít ehhez a helyzethez az 1169-ben tartott III. Esztergomi zsinat, azzal a különbséggel, hogy ahhoz még egy, a Szentszékekkel kötött megállapodás is kapcsolódik. A történetírás álláspontja nem egyértelmű sem a megállapodással, sem a zsinattal, sem pedig a legátussal kapcsolatban. A rendelkezésre álló adatokból bizonyosnak tűnik, hogy a zsinaton szereplő pápai küldött az ad Velum Aureum címet viselő Manfréd diakónus kardinális volt. Személye nem azonosítható a forrásokban többször felbukkanó Morai Albert bíborossal, aki 1165–1167 között tartózkodott Dalmácia területén, és a spalatói érseki székre történő megválasztását III. Sándor érvénytelennek nyilvánította. Véleményünk szerint Manfréd legátus tevékenyen közreműködött az 1169. évi Esztergomi zsinaton, amelyen a király és főemberei is részt vettek. A legátus személyes jelenlétének köszönhetőek a zsinatnak a világi hatalom befolyását radikálisan kizáró intézkedései, amelyeket külön összefoglaltak a Szentszékekkel kötött megállapodás formájában.

Magyar Könyvszemle,
115 (1999), 377-409.;
Uő.: *Les trois premiers
synodes d'Esztergom et
la discipline ecclésiast-
ique en Hongrie au XIe
siècle*. Folia Theologica,
12 (2001), 57-64.;
Waldmüller L.: *Die
Synoden in Dalmatien,
Kroatien und Ungarn.
Von der Völkerwande-
rung bis zum Ende der
Arpaden (1311)*. Pader-
born, 1987.

A felsoroltakon kívül még jó néhány legátus tartózkodott ma-
gyar területen a 12. században. Hugó (1112), Theoderich (1115),
Egyed (1124), Dániel (1160), Petrus de Mizo és Julius (1160),
Walter (1175-1176), Teobald (1184-1186), Gergely (1188-1189), Já-
nos (1190) és Gregorius de Chrescensis (1192) is megfordult ná-
lunk, ám több legátusi zsinatról nem tudunk. Ennek ellenére vi-
tathatatlan, hogy gyakori jelenlétük hatott a magyarországi egy-
házi bírósági gyakorlatra, illetve erősítették az egyházi intézmé-
nyek pápai privilégiumait. A két legátus jelenlétében lebonyolí-
tott zsinat azonban meggyökeresítette a gregoriánus reformokat
Magyarországon, így azok túlléptek a 12. században közkézen
forgó joggyűjtemények szintjén. Külön kérdés az investitúra,
amiről a magyar uralkodók nem voltak hajlandók lemondani, és ez
a továbbiakban is gyakran vitát váltott ki Magyarország és a
Szentsek között a III. Esztergomi zsinat rendelkezése ellenére.

A VIGILIA KIADÓ ÚJDONSÁGAI

A XX. századi keresztény gondolkodók sorozatában:

Luigi Giussani: A kereszténység kihívásának eredete

Ára: 900,- Ft

A Sapientia családpedagógiai füzetek című
új sorozatból megjelent:

Eva Petrik: Gyermekeimmel

Ára: 470,- Ft

Dr. Theodor Bovet: Felette nagy titok.

Könyv a házasságról

Ára: 490,- Ft

Megvásárolható vagy megrendelhető a Vigilia Kiadóhivatalban:

1053 Budapest, Kossuth Lajos u. 1. III. lh. II. em.

Telefon: 317-7246; Fax: 317-7682

Postacím: 1364 Budapest, Pf. 48.

Lukács, a keresztény királyság pillére

TÖRÖK JÓZSEF

Székesfehérvári egyházmegyei pap, egyháztörténész, a PPK Hittudományi Karának tanszékvezetője. Legutóbbi írását 2002. 5. számunkban közzöltük.

Lukács tanulmányai és európai kapcsolatai

Hűség a törvényes pápa iránt

A magyar király, II. Géza (1141–1162), amikor Barbarossa Frigyes német-római császár (1152–1190) a törvényesen megválasztott III. Sándor pápával (1159–1181) szemben IV. Viktor személyében (1159–1164) ellenpápát állított, némi tájékozódás után a törvényes pápa mellett nyíltan kiállt, noha a német befolyási övezetbe való közelség ennek ellenkezőjét javasolta. Jóllehet az ellenpápa Dániel prágai püspököt elküldte Géza udvarába, hogy rávegye a magyar uralkodót az átpartolásra, diplomatikus, semmitmondó válasszal kellett távoznia. Ekkorra már az egri püspöki székből Lukács az esztergomi érseki székbe került, s éberrel vigyázta a törvényes pápa és az egyház érdekeit.

Lukács 1156-ban egri püspök, 1158-tól 1181-ig pedig esztergomi érsek volt. A negyedik százados főpapi munkássága alatt őt Árpád-házi királlyal állt kapcsolatban, és foglalt állást mellettük vagy ellenük. S tehette ezt azért, mert Európa-méreteken gondolkodott, a magyar egyház és az egyetemes egyház érdekeit nem a napi politika kufárgódásainak árfolyamával, hanem az igazság mércéjével mérte. Erre alaposan fölkeszült, mert iskoláját a középkori Európa szívében, Párizsban végezte. Angol iskola-társa, Gualterius Mapes (Walter Map) ezt jegyezte fel róla: „Tiszteletes és nagyon képzett férfiú volt, akinek asztala annyira közös volt a szegényekkel, hogy úgy tűnt: azok nem alamizsnakéregetők, hanem lakomára meghívott vendégek.” A kánonjogász Gerardus Puella növendéke volt az 1156 előtti években, s itt a róla beszámoló Walter Map mellett több angol ismeretségére szert tehetett, kiváltképp Johannes Salesbury — 1162-től Becket Szent Tamás titkára —, és maga Becket Tamás jön számításba, aki ugyancsak ekkortájt volt Párizsban. Becket Szent Tamás korai hazai kultusza egyébként erre vall.

Azt a tényt, hogy II. Géza VII. Lajos francia királlyal fölvette a kapcsolatot, és vele együtt III. Sándor törvényes pápa mellett állt ki — amint ezt a francia királyhoz intézett levele igazolja: „Én pedig Istent és nem embereket félvén, mint a katolikus hitvallója, Sándort erősítettem meg és fogadtam el, akit az egyetemes egyház meg a ti királyi méltóságok tekintélye erősített meg, és megerősítve elfogadott, miként azt követeid által megüzented; és ettől nem is vagyok hajlandó eltérni” —, nemcsak VII. Lajos 1147. évi, hazánkat átszelő, királybarátságot gyümölcöző, egyébként a Szentföldre tartó útja eredményezte, hanem a

**A Szentszék és a
Magyar Királyság
kapcsolatának
rendezése**

jogászai képzettségű esztergomi érsek, Lukács is, aki eligazodván a pápaválasztás jogi bonyodalmaiban, az egykori angol és francia tanuló társaival azonos álláspontra helyezkedett. A törvényes pápa mellett állt ki Anglia, Franciaország és Magyarország. Salzburg érseke, Eberhard, Lukácsban komoly szövetségesre talált, s ez Barbarossa Frigyes egyházpolitikáját jelentősen gyöngítette. II. Géza állásfoglalása nem csupán egyházjogi szempontból volt helyes, politikai síkon is erősítette a királyságot.

Ugyanis lehetővé vált a Szentszék és az ország kapcsolatának rendezése, amire 1161 nyarán került sor. A király lemondott arról, hogy a püspököket önkényesen letegye vagy áthelyezze. A worms-i konkordátum (1122. szeptember 23.) ugyanis megtalálta azt a megközelítést, ami az investitúra-harcnak véget vetett, de úgy, hogy abban a VII. Gergely által újrafogalmazott és az egyházban folyamatosan meglévő eszme diadalmaskodott. A püspök feladatait illetően különbséget tettek. Mint felelős lelkipásztor, hatalmát ehhez a püspökké szenteléséből meríti; mint az uralkodó alattvalója, a tőle kapott hűbértartok jövedelmével megkapta a szükséges anyagi eszközt az egyház és a haza szolgálatához. Míg a lelki hatalmat a pásztorbot és a gyűrű jelképezte, addig a világit a jogar, illetve a hűbértartok átadása. Az 1161-ben kötött megállapodásban viszont a király is újabb jogokhoz jutott. A magyar egyházi személyek a király tudta és jóváhagyása nélkül nem fellebbezhettek a pápához; pápai legátusok érkezéséhez királyi beleegyezés szükséges, és az érseki pallium is a királyon keresztül érkezett.

III. Sándor, hogy Lukácsot még jobban, szinte fizikailag kapcsolja Péter székéhez, 1161 júliusában érseki palliumot küldött neki.

Ez a királyság és egyház között kimunkált összhang II. Géza 1162. május 31-én bekövetkezett halálával hirtelen megszakadt. Fiatalon, alig 32 évesen halt meg a király.

**Trónutódlási
küzdelmek**

Lukács érsek igazi munkássága ekkor kezdődött, ami eddig történt, csak előkészítette arra, hogy az ország tartóoszlopa legyen, az utódlásban a szeniorátusi elvvel szemben a primogenitúra elvének támogatásával. A 15–16 éves elsőszülött fiút, Istvánt Lukács érsek királlyá koronázta nem sokkal II. Géza halála után, bár Géza öccsei, az idősebb László és a fiatalabb, de becsületes István, akik a bizánci udvarban éltek, Mánuel császár támogatásával és biztatására megpróbálták a szeniorátusi elvet érvényesíteni, vagyis azt, hogy az elhunyt uralkodót a család legidősebb férfi tagja kövesse. Mánuel katonai pártfogását először a fiatalabb István élvezte, de mert ez sikertelenséghez vezetett, az idősebb Lászlót küldte, akit a magyar urak többsége a Bizánccal kerülendő háború érdekében el is fogadott. Csak éppen az nem, akinek joga lett volna a koronázás, Lukács, az esztergomi érsek. Mánuel politikai törekvései mellett ott van az a

Lukács megtagadja a bizánci hűbéres uralkodók megkoronázását

tény, hogy Bizáncban a trónutódlás soha nem volt megnyugtató módon rendezve, törvényekkel szabályozva. Bizánc egyik fő gyöngesége ebben rejlett.

II. László hirtelen meghalt és a magyarok a Lukács által megkoronázott, csupán 6 hétig uralkodó III. István helyett elfogadták az előzőleg elutasított Istvánt, Géza öccsét. Lukács ekkor, 1163 januárjában sem volt hajlandó a koronázásra. Miért? A bizánci befolyástól való félelmében? Azzal a ténnyel, hogy a magyar királyságot a törvényes pápa, III. Sándor oldalára állította, Barbarossa Frigyessel szembekerült. Az lenne a logikus lépés, ha keleten keresne szövetségest nyugattal szemben. A koronázás kétszer történt megtagadásával azt bizonyítaná, hogy Kelet, illetve Bizánc esküdt ellensége? Elégséges az a magyarázat, hogy hazánkat Lukács érsek és a köréje tömörült főpapok, főurak a görög skizmától féltették? Egyáltalán, Lukács fejében megfordulhatott az a gondolat, hogy a magyar egyház bő másfél évszázados latin múlttal szakítva göröggé válhatna? Rítusváltás, egyházfegyelem-változtatás, mindezt parancsszóra meg lehet tenni? S a kortársak mennyiben tartották skizmának a görög szakadást? Mert a politikai helyzet éppen ezekben az években hozta létre a pápák és a bizánci császárok bizonyos fokú közeledését. Lukács nem tudott volna arról, hogy ez a közeledés már IV. Hadrián alatt megkezdődött és Barbarossa Frigyes világhuralmi terveinek nyilvánvalóvá válásával III. Sándor és Mánuel akaratlanul is egy táborba kerültek? A 12. század első felében a nyugati és a keleti egyházak között létező teológiai véleménykülönbségek felszámolására több kísérlet történt, mert az 1054. évi szakadás csak legfelső szinten történt. Havelburgi Anselm első követsége (1136) után optimista légkör uralkodott, úgy vélték, egy zsinat helyreállíthatja az egységet. Bár III. Sándor pápa az itthon történeknél, az 1162. és 1163. évi koronázás megtagadásánál később küldött két bíboros követet Bizáncba (1167); de a légkör az egyetemes egyházban és annak központjában éppen III. Sándor idején, aki mellé nagyrészt Lukács érsek érdeméből felsorakozott a magyar királyság, nem volt Kelet-ellenes, Bizánc-ellenes. Hazai hozzáállás: 1155 körül a püspökök nem támogatták a Bizánc elleni hadjárat tervét. Lukács 1156-tól volt egri püspök.

III. István trónutódlásának támogatása

Amikor Lukács II. Lászlóval és IV. Istvánnal szemben úgy fogalmazta meg véleményét, hogy „a jog, a szokás és a törvény ellenére ki akarják túrni örökségéből az ártatlan” ifjú uralkodót, ebben nem szabad érzelmős gyámkodást látni csupán, egy ország örökségénél sokkal többről van szó. A primogenitúra elve a királyság megalapításánál azonnal megjelent. Az a tény, hogy II. Géza elsőszülött fiának az István nevet adta, már utal az utód egyértelmű kijelölésére. Lukács ismerhette a 997-ben történeteket, de azt is, mi lett az ország sorsa Szent Imrének 1031-ben bekövetkezett halála miatt 1038 után. Maga II. Géza tizenegy évesen

lett az ország uralkodója és tizenhat évesen, 1146 szeptemberében Belus bán segítségével a hadsereg élén küzdött Jasomirgott Henrik osztrák órgróf seregei ellen, mégpedig diadalmasan. Tizenhat évvel később, II. Géza halálakor a helyzet kedvezőbb volt; az örökös István tizenöt éves, tehát hadvezetésre, uralkodásra majdnem érett fiatalember. A magyar társadalom nagy részének támogatását maga mögött tudhatta, s ez bizonyosodott be egy évvel később Székesfehérvár közelében, amikor csatában a Bizáncból támogatott nagybátyját, IV. Istvánt megverte. Majd Lukács érsek tanácsára szabadon bocsátotta azzal a feltétellel, hogy többet ne jöjjön vissza viszályt, pártoskodást kelteni.

A primogenitúra-elv előnyben részesítése

Lukács érsek — már szó esett róla — Párizsban tanult, híres kánonjogásznál. De a tanulmányai mellett történelmi tapasztalatra is szert tehetett, mert tanúja volt a Capeting-dinasztia uralkodásának. És a béke, a virágzás nem csekély mértékben a Capetingek által követett primogenitúra-elv következetes alkalmazásának tulajdonítható. 987, azaz Capet Hugó uralomra jutása óta a 12. század derekán a 6. uralkodónál tartanak. Hazánkban, ha Péter 2. trónra kerültét is beszámítjuk, ekkorra több mint kétszeresénél, a 14. uralkodónál tartottak. Érthető, ha Lukács a királyság stabilitását és ezen keresztül az ország virágzását a primogenitúra intézményének támogatásával is szolgáltni akarta; és ez nem pusztán egyéni megfontolásokon, hanem objektív történelmi ismereteken nyugodott.

Ezért nem hatódott meg, amikor a kalocsai érsek által 1162 júliusában megkoronázott II. László ugyanezen év karácsonyán kiengedte a börtönből, ahová azért került, mert az országot interdiktum alá helyezte és a királyt kiközösítette — a hívek közösségéből, de nem az Egyházból. Ez a drámai eset egyúttal világot vet arra, Lukács érsek miként vélekedett a királyságról, mint a szolgálat intézményéről.

Bebörtönöztetése

Az események drámai fordulata a koronázás után kezdődött, amikor II. László karddal fenyegetve akarta kényszeríteni Lukács érseket az egyházi tilalom visszavonására, majd amikor ez nem sikerült, börtönbe vettette. III. Sándor pápa közbenjárására, karácsony napján szabadon engedte. Az érsek, mint a királyi család papja a kápolnába sietett, ahol az ünnepi misét celebrálták. Ő az oltárhoz lépett, ledobatta a terítőt és a díszeket, és a megdöbbszent király előtt így imádkozott: „Uram Jézus, ki ma születél, fordítsd meg e király szívét, ha még méltónak tartod arra, hogy meglátogasd! Ha pedig nem, verd meg negyven nap alatt erős karoddal, amely a Pharaót lesújtá, hadd érezze, ki ellen vétkezett!” — Különös imádság, különös átok. A megtérés vagy kárhozat-büntetés kettőssége mellett, azt hiszem, a fáraó említése igen fontos, mert tágabb összefüggéseket enged felfedezni, segít megérteni a korabeli keresztény király-eszmét.

**A korabeli keresztény
király-eszme**

Az általa támogatott III. Sándor pápa Barbarossa Friggyessel kapcsolatban ezt írta: „A császár, vagyis inkább tyrannus, úgy mint Nabukodonozor, bálványt állított (ti. IV. Viktor ellenpápát) és követelte, hogy e gyalázatos, hamis istenséget imádják.” Ami Lukácsnál a fáraó, az Sándornál Nabukodonozor, vagyis a tyrannus. Márpedig a keresztény király nem lehet tyrannus! A koronázás során a királyt a püspök krizmával fölkeni, s a király az egyház embere lesz, a keresztészen túlmenően, szorosabb kapcsolatba kerül vele. Ez a fölszentelés köti spirituális síkon a királyságához, országához úgy, amint a püspököt az egyházhoz, éspedig egy konkrét részegyházhoz. A 12. század elején Chartes-i Szent Ivo kidolgozta a király elkötelezettségét: Isten ellenségei ellen küzdeni, irgalmasságot gyakorolni és a békét fenntartani — három ígélet, melyeket a kard, a korona és a gyűrű átadása szimbolizál. Ez a királyi ígélet egyszerre hoz magával lelki és konkrét felelősséget, kötelességet, így válik az uralkodás *ministeriummá*, és erre az egyháznak kell felügyelnie.

Lukács érsek 1162 karácsonyán tett prófétaí jóslata — noha ő maga azonnal visszakerült a börtönbe — hamar beteljesedett. II. László 1163. január 14-én meghalt.

II. László halála után néhány nappal öccse, IV. István került a trónra. Lukács őt sem volt hajlandó megkoronázni. A szertartást ezúttal is a bács-kalocsai érsek végezte. Lukács ismét exkommunikációhoz folyamodott. S tudjuk, fél év se kellett, hogy István távozzék. Igaz, próbálkozott a visszatéréssel, de 1165. április 11-én Zimony várában megmérgezték. A törvényes király, III. István éppúgy megmérgetett Lukács által, mint az ellenkirályok. Amikor a király egyházi javakat sajátított ki, valószínűleg a Bizánc-ellenes hadi célokra, akkor Lukács vele szemben is határozottan föllépett. Lukács inkább saját lelkiismeretére hallgatott, és nem a pápa parancsára, amikor András győri püspök felszentelését megtagadta. Később András kalocsai érsek lett, és a szembenállás fokozódott. III. István fiatalon, huszonöt évesen halt meg 1172. március 4-én. Lukács temette Esztergomban, az a Lukács, aki a magyar királyi trón legbiztosabb támasza volt egy feltétellel: a király Isten akaratának aláveti magát.

Irodalom:

Catalogus fontium historiae Hungariae. (Ed.: Albinus Franciscus Gombos.) Budapest, 1937, II. 1095.; *Árpád-kori és Anjou-kori levelek.* (S. a. r.: Makkai László és Mezey László.) Budapest, 1960, 102.; Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt.* Budapest, 1899, I. 297.; Udvardy József: *A kalocsai érsek életrajza (1000–1526).* Köln, 1991, 61–65.

A perjogi írásbeliség első százada

SOLYMOSI LÁSZLÓ

1944-ben született Veszprémben. Középkorkutató történész, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár. Eötvös kollégistaként történelem-levéltár szakon az ELTE BTK-n szerzett diplomát (1968). Közel negyedszázadon át az MTA Történettudományi Intézetében dolgozott, 1992 óta a Debreceni Egyetemen tanít. A PPKE oktatómunkájában is részt vesz. Középkori (főleg Árpád-kori) magyar történelemmel, oklevél- és pecsétannal, valamint forráskiadással foglalkozik. 1989 óta a Nemzetközi Diplomatikai Bizottság tagja. Alábbi tanulmánya előadásaként elhangzott 2001. szeptember 14-én a 10. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszuson Bolognában.

A nádor szerepének változása

Nem sokkal azután, hogy az első ezredfordulón megszületett a keresztény magyar királyság, elkészült az első magyarországi államelméleti mű, az *Intelmek*. Ismeretlen szerzője Szent István király megbízásából munkájában bemutatta a király és az egyházi, illetve a világi szféra ideális kapcsolatát Imre herceg, az uralkodó fia és leendő utóda számára. A mű 5. fejezete a bíraskodásról, pontosabban Dávid király és próféta, valamint Szent Pál apostol nyomán a türelem és az elfogulatlan ítélkezés megőrzéséről szól. Eszerint az ítélkezés joga a királyé, de ezt a jogot nem feltétlenül gyakorolja személyesen. A méltóságához illő ügyekben a király maga hoz ítéletet, míg a többi ügyet átengedi a bírának. Ez az általános alapelv évszázadokra meghatározta a magyarországi bíraskodást. Érvényesülése nyomán fokozatosan jöttek létre az uralkodó személyétől elválasztott állandó, illetve alkalmi bíróságok.

A 11. században a király volt a királyi kúria egyedüli bírója. De az előtte indított perekben csak ritkán ítélkezett személyesen. Az ügyek többségét döntés céljából átadta a királyi udvartartás vezetőjének, a nádornak (*palatinus comes*). A nádor a királyi udvartartás irányítását végezte, a királyi udvar gazdasági ügyeiért volt felelős, s felügyeletet gyakorolt a királyi udvarhoz tartozó és annak szükségleteit megtermelő szolgáló népek, az udvarnokok felett. Bíraskodása a királyi udvarban nem tisztségéből fakadt, hanem udvari jelenlétén (*praesentia*) alapult. A nádor az uralkodó megbízásából a király helyett, a király képében járt el: a király pecsétjével idézte meg a feleket a királyi kúriába, és a király nevében hozta meg ítéletét. Ezért ha távozott a királyi udvarból, a király és az udvar pecsétjét (*regis et curie sigillum*), amellyel idézett, a helyettesénél kellett hagynia. Az udvartól távol csak a felügyelete alá tartozó udvarnokok és azok ügyeiben bíraskodhatott, akik önként fordultak hozzá.

A 12. század elején döntő változás történt a központi bíraskodás terén. II. István király (1116–1131) felmentette a nádort udvari teendői alól, és számára külön bírói széket szervezett. A nádor ezzel önálló joghatósággal rendelkező bíró lett, és megkezdődött országos jellegű bíraskodásának a kialakulása. Egy évszázad múlva a nádor már egyértelműen a király bírói helyettese volt,

és országos jellegű bíraskodást folytatott. Az 1222. évi Aranybulla és az 1231. évi dekrétum szerint az uralkodót, ha valamilyen okból nem tudott megjelenni az évente tartott székesfehérvári törvénynapon, a nádor képviselte, és helyette meghallgatta a panaszokat. Bíraskodása az egyházi személyeket kivéve mindenki-re kiterjedt, és az egyházi bíróságot illető perek kivételével minden ügyben eljárhatott. A nemesek pereiben azonban a király tudta nélkül nem hozhatott súlyos ítéletet. Bírói helyettest pedig udvarában csak egyet tarthatott.

Az országbíró szerepe

A 12. század elejétől az udvartartás irányítását és a királyi udvarban végzett bírói szerepkört a nádor helyett az udvarispán (*curialis comes*) látta el. A 13. század elejére ő is megvált udvari teendőitől, és a királyi udvar rendes bírója lett. A királyi udvarban ő képviselte az uralkodó bírói jelenlétét (*praesentia regia*). Feladatkörének módosulásával neve is megváltozott, 1230 táján *curialis comes* címét végérvényesen a kifejező *iudex curiae regiae* titulus váltotta fel. Új titulusának megfelelően bíraskodása a királyi udvarhoz kötődött. Az 1222. évi Aranybulla és az 1231. évi dekrétum szerint a királyi udvarban bárki felett ítélezhetett, és az ott megkezdett pert bárhol befejezhette. De a királyi udvaron kívül tartózkodván peres eljárást nem kezdeményezhetett, senkit sem idézhetett meg.

Mind a nádor, mind az országbíró nemcsak hivatalból, hanem királyi megbízásból is ítélezett. Munkájukban mindkettőt helyettes: az alnádor, illetve az alországbíró segítette. A 13. század első felében rajtuk kívül — gyakorta király által delegált bíróként — más udvari tisztségviselő (pl. a tárnokmester), sőt a királyi tanács bármely egyházi vagy világi tagja is részt vett a bíraskodásban.

A vidéki bíraskodás helyzete

A vidéki bíraskodás a 11. században a királybírák intézményén nyugodott. Minden megyében két királybíró ítélezett. Hatáskörüket Könyves Kálmán király (1095–1116) jelentősen korlátozta. Ettől fogva önállóan csak az alsóbb társadalmi rétegek ügyeiben bíraskodtak. A tehetősebbek pereiben viszont csak a király által kinevezett megyésispánnal együtt ítélezhettek. Térvesztésük a megyésispánnal szemben egészen addig folytatódott, míg a 13. század derekára megszűnt működésük. A vidéki bíraskodásban sajátos szerepe volt a Dráván túli részeket kormányzó bánnak, és az Erdélyben tevékenykedő vajdának. Mindkét királyi tisztségviselő területi hatalommal rendelkezett, amelynek a jogszolgáltatás is része volt.

A vidéki bíraskodásban alkalmanként a király által delegált bíróságok, illetve a felek által fogadott bírák is tevékenykedtek. Közülük külön említést érdemelnek azok a bíróságok (*iudices et inquisitores veritatis*), amelyek felállítására a birtokjogok III. Honorius pápa által eszmeileg támogatott (*Decretalis Intellecto*) felülvizsgálatával függött össze. Ezeket az olykor 12 tagú bíróságokat

rendszerint az illetékes megyéspüspök és a megyésispán vezette. Működésük csúcspontja IV. Béla király (1235–1270) uralkodásának kezdetére, az 1230-as évek második felére esett.

**Pecséttel történő
idézés**

A magyar királyság első két és fél évszázadában a peres eljárásnak három fő jellegzetessége volt. Mindenekelőtt az idézés rendszerint pecséttel történt. Erről nemcsak a korai törvények, zsinati határozatok és oklevelek, hanem tárgyi emlékek is tanúskodnak. Napjainkig fennmaradt néhány világi személy és egy egyházi intézmény idéző billoga (*sigillum citationis*), a legkorábbi I. András (1046–1060) királytól. Ezeket az egyoldalú érpecséteket füllel látták el, hogy az idézést a pecséttulajdonos megbízásából végző személyek szíjra fűzhessék, és önmaguk igazolásául nyakukban hordhassák.

Istenítéletek

A peres eljárások másik ismérve volt, hogy a bizonyítás tanúkra, esküre és főleg istenítéletre épült. Magyarországon az istenítélet változatos formái közül a tüzesvas-próbát alkalmazták. Nyugat-Európával ellentétben a próbák tartása meghatározott egyházi intézményekhez kötődött. Könyves Kálmán király 1100 táján megtiltotta, hogy a székesegyházakon és a nagyobb királyi prépostságokon kívül másutt is végezzenek istenítéleti szertartást. A királyi döntés értelmében a nagy kiterjedésű királyságban csak mintegy húsz egyházi intézményre koncentrált a sajátos eljárás lebonyolítása. A bíróságok és a peres felek csak hozzájuk fordulhattak, ha a bizonyítást istenítéléttől várták. Innen egyenes út vezetett ahhoz, hogy 1200 táján ezek az egyházi intézmények legyenek a legelső hiteleshelyek (*loca credibilia*), az írásbeliség meghatározó központjai. Az istenítélet alkalmazása az 1215. évi IV. Lateráni zsinat döntését kis késéssel követve 1230 táján megszűnt. Az okleveles bizonyítás viszont az írásbeliség térhódításával párhuzamosan éppen ekkortájt nyert teret.

A poroszló szerepe

Végül a peres eljárás elválaszthatatlan volt a bíró segítőtársától, a poroszlótól. Egy oklevél találóan megfogalmazta, hogy nincsen ítélet poroszló nélkül: *nullum iudicium sine pristaldo*. A délszláv eredetű jövevényszó (*pristav* ~ a latin *pristaldus* ~ a magyar *poroszló*) hatósági személyt és közhitelű tanút jelölt egy személyben. Olyan személyt, aki — miként a szláv szó utal rá — jelen van valamilyen cselekménynél, és azt hitelt érdemlően tanúsítani is tudja. Ezért támasztott a törvény a poroszlóval szemben ugyanolyan követelményt, mint amit a tanútól megkívánt. Alapvetően földbirtokkal kellett rendelkeznie, hogy esetleges hibáját legyen miből jóvátennie. A poroszló a bíró bizalmi embereként teljesítette a bíró megbízásait. Végigkísérte a peres eljárást, tevékenyen részt vett annak egyes fázisaiban. A bíró idéző billogával a bíró törvényszéke elé idézte a feleket, majd az adott egyházi intézményhez kísérte őket, ha a bizonyításhoz esküre vagy istenítéletre volt szükség. Végül onnan a felekkel együtt visszatért a bíróhoz és beszámolt a történetekről. Részt vett az

ítélet végrehajtásában. A pernyertes felet beiktatta a vitás föld birtokába, s ha kellett, megjelölte annak határait. A poroszló rendszerint világi személy volt, az ügyintézésben a szóbeliséget képviselte.

A perjogi írásbeliség kezdetei

A magyarországi jogi írásbeliség az első ezredfordulón nem ítéletlevelekkel, hanem törvényszövegek, alapító- és adománylevelek megfogalmazásával kezdődött. A perjogi (*de iustitia*) írásbeliség kezdetei a 12. század elejére nyúlnak vissza. A 11–12. századi magyarországi írásbeliséget mintegy hatvan eredeti oklevél reprezentálja. Közülük mindössze nyolc 12. századi oklevél tartalmaz valamilyen ítéletet. Az ítéletlevelek száma akkor sem jelentős, ha az oklevélmásolatokat is figyelembe vesszük. Eredetiben vagy másolatban összesen tizennégy perjogi vonatkozású hiteles oklevél maradt ránk, valamennyi a 12. századból. Csekély számuk arról tanúskodik, hogy nemcsak a poroszló tevékenysége, hanem többnyire az ítélkezés sem lépte át a szóbeliség határát. Megbízta a poroszló emlékezetében, tanúskodásában. Ezért olykor még egyházi személyek sem gondoltak arra, hogy a számukra kedvező döntésről oklevélük legyen. Így történhetett meg, hogy a bakonybéli apát és a zágrábi püspök is csak azután kapott az ítéletről oklevelet, hogy ugyanabban az ügyben rövid időn belül már a második bírói döntés is megszületett. Sőt a bozói apát perében csak a harmadik ítéletet követte az írásba foglalás.

A tizennégy perjogi vonatkozású oklevélből kettőben (1171-ben és 1192-ben) világi személy, míg a többiben egyházi intézmény volt a pernyertes. Ha a bíró minden alkalommal gondoskodott volna döntése írásba foglalásáról, akkor ez az aránytalan megoszlás nem jöhetett volna létre. Többnyire azonban nem ezt tette. Az egyházi intézményeknek természetesen a világiaknál nemcsak nagyobb igénye, hanem jóval nagyobb lehetősége is volt a hiány pótlására. Annál is inkább, mert a 12. században többnyire az érdekelt (pernyertes) félen s nem a bírón múlott, hogy az ítéletről készül-e oklevél vagy sem.

A bírói döntések rögzítésének első formái

A bírói döntés rögzítésének legkezdetlegesebb módja volt, ha az érdekelt egyházi intézmény az ítéletről és magánjogi következményéről saját maga készítette magánszerkesztésű, a kiadó nevét és címét (*intitulatio*) nélkülöző és minden bizonnyal pecsétetlen feljegyzést (*notitia*). A pannonhalmi apát folyamodott ehhez az eljáráshoz a 12. század elején, de vállalkozása nem talált követőkre, elszigetelt maradt.

Néhány alkalommal az egyházi intézmény, mint „harmadik” személy gondoskodott az ítélet megörökítéséről. Ez az egyházi testület természetesen a perben nem volt érdekelt, de némileg érintett volt az ügyben. Vagy azért, mert a bíró az egyházi intézmény székhelyén a kanonokok jelenlétében hozta meg döntését, mint a nádor tette 1192-ben Veszprémben. Vagy pedig azért,

mert a bíró az egyházi intézményt bevonta a bizonyítási eljárásba. Így, delegált bíróként, az esztergomi érsek 1134-ben a váradi székesegyház, a nádor pedig bírótársaival együtt 1184-ben a székesfehérvári prépostság bazilikáját jelölte ki eskü színhelyéül. A veszprémi és a váradi székes-, illetve a székesfehérvári társaskáptalanban kiállított ítéletlevelek közös jellemzője az *intitulatio* és a pecsét hiánya, a fogalmazás objektív formája és a hitelesítés azonos módja, a chirographálás. Mindegyik *chirographum* egyik példányát a kiállító intézmény levéltárában őrizték. Az istenítélet tartására jogosult káptalanok, a leendő hiteleshelyek ezzel bekapcsolódtak a perjogi írásbeliségbe.

Ítéletlevelek

A leggyakoribb típus a királyi pecséttel megerősített ítéletlevél volt. Ezeket a királyi pecsét mellett az *intitulatio* hiánya és a fogalmazás objektív módja jellemzi. A király neve a szövegben egyes szám harmadik személyben szerepel. Megszerkesztésükben kisebb vagy nagyobb mértékben a királyi udvari kápolna jegyzője mellett az oklevélnyerő (*destinarius*) maga is részt vett. Ez a típus kedveltsége ellenére a 12. század végén áldozatul esett III. Béla király (1172–1196) reformjának. Ennek során a királyi udvari kápolna íróműhelye (*scriptorium*) önállósult a kápolnától, s élére új tisztségviselő, a kancellár került. A változás eredményeként megszületett a királyi ítéletlevél, éspedig két változatban. A király nevében és pecsétje alatt szubjektív módon az egyik oklevélben az uralkodó a maga ítéletét, a másikban pedig az általa delegált bíró, a nádor döntését foglalta írásba.

A 12. század végén új típus jelent meg: a nem királyi pecsétes ítéletlevél. Kalanus pécsi püspök, mint Horvátország és Dalmácia kormányzója a zágrábi püspök birtokperében hozott döntését a maga nevében és saját pecsétje alatt kiállított oklevelében örökítette meg. Kormányzóként hozott ítélete perjogi jellegű hatósági oklevél.

A perjogi írásbeliség egyszerűsödése és megszilárdulása

A perjogi írásbeliség első periódusának változatos képe a 12. század végére erősen leegyszerűsödött. Végeredményben három életképes típus maradt: a királyi ítéletlevél, a bíró által kiállított nem királyi pecsétes hatósági oklevél és a bírói döntések írásba foglalását vállaló káptalanok oklevelei. Mivel az uralkodó változatlanul ritkán bíraskodott személyesen, a királyi kancellária a kegyosztó (*de gratia*) jellegű oklevelek (birtokadomány, nemesítés stb.) tömege mellett jelentéktelen számú királyi ítéletlevelet adott ki. Nem volt jelentős azon ítéletlevelek száma sem, amelyekről megerősítés céljából a királyi kancelláriában átírás készült. A másik két típus számára viszont a 13. század első felében kedvező lehetőséget teremtett az írásbeliség iránt egyre növekvő társadalmi igény, a központi és a vidéki bíraskodás szervezetének differenciálódása és megerősödése.

A perjogi írásbeliségben 1210 táján fordulat következett be. Ettől kezdve a bíróságok arra törekedtek, hogy ítéleteikről okle-

**Az ítéletlevelek
formája, szerkezete**

vél készüljön, hogy döntéseiket mintegy hivatalból írásba foglalják. Saját nevükben és saját pecsétjük alatt állították ki ítéletleveleiket. Ebben a munkában a legtöbbet foglalkoztatott nádor, az országbíró, az alországbíró és a birtokok felülvizsgálatával megbízott bíróságok jártak elől. Tevékenységük révén általánossá vált a peres eljárást lezáró bírói ítéletlevél.

A pert befejező ítéletlevél a maga sajátos szókincsével a perjogi írásbeliség legtökéletesebb formája. Megfogalmazásánál tömörségre törekedtek. Ezért viszonylag ritkán ismertették részletesen a teljes perfolymatot, többnyire a lényegre szorítottak. Az ítéletlevelek kivétel nélkül pecsétetes oklevelek, olykor pecsétetes chirographumok voltak. A több személyből álló bíróságok többpecsétetes oklevelet állítottak ki. A bírák egyszerű pecsétet használtak, kivéve a nádort, aki a királyt utánozva kettős pecséttel erősítette meg kiadványait. Az ítéletlevél szerkezete egyszerű, a legfontosabb elemeket foglalja magában. Az ítéletlevélben invokáció egyáltalán nincs, bölcsekedő, elmélkedő rész (*arenga*) ritkán található benne. A keltezés többnyire csak az évre korlátozódik. A jámborsági formulát (*Dei gratia*) ugyancsak a királyt utánozva a nádor használta. Az oklevél kiállításáért a felelősségvállalást kifejező *datum per manus* formula kivételes előfordulása alapján két nádor jegyzőjét, illetve egy országbíró kancellárját ismerjük. Az ítéletlevél még egyszerűbb változatában az *intitulatio* után azonnal a közzététel (*promulgatio*) következik.

A bírák a peres eljárás során megbízásokat, parancsokat tartalmazó leveleket (*missiles*) is kiadtak. Ezeket a zárt okleveleket olykor pecsétgyűrűvel zárták le. Keltezésük rendszerint hiányzik. A *missilis* ritkán a címzett megnevezésével (*inscriptio*) kezdődik.

A perfolymat elhúzódása, a perek számának gyarapodása megkívánta, hogy a bíró ne csak emlékezetére hagyatkozzon. Írásbeli feljegyzésre volt szüksége, hogy eligazodjon pereiben, hogy tudja, az ügy milyen stádiumban van, kit milyen napra idézett meg, kinek mikor kell esküt tennie, oklevelet bemutatnia stb. Az ilyen feljegyzés nemcsak a tájékozódást és az ellenőrzést biztosította, hanem az ítéletlevél megfogalmazásához is segítséget nyújtott. A perek lezárásával ezek a feljegyzések feleslegessé váltak, megőrzésükről nem gondoskodtak. Ezért ritka szerencse, hogy mutatóban mégis maradt belőlük.

**A hiteleshelyek
részvétele a perjogi
írásbeliségben**

A bírák írásbeli tevékenységének bővülésével párhuzamosan kiszélesedett a hiteleshelyek részvétele a perjogi írásbeliségben. Ezek az egyházi intézmények a bizonyító eljárások (eskü, istenítélet) lebonyolítása révén kerültek napi kapcsolatba a bíróságokkal. A 13. század elejétől jegyzőkönyvet vezettek az előttük történt bizonyító eljárásokról. Az egyes bejegyzések tömören összefoglalták a szereplők (felek, bíró, poroszló) megnevezésével a per lényegét, és tájékoztattak az eskü, illetve az istenítélet eredményéről. Szükség esetén az egyes ügyekről oklevelet, pecsétetes

chirographumot állítottak ki. Az egyes hiteleshelyek forgalmát jól érzékelteti, hogy a váradi székeskáptalan hiányosan fennmaradt jegyzőkönyve (*Regestrum Varadinense*) alig három évtized alatt (1208–1235 között) közel négyszáz ügyet örökített meg, amelyek többségében istenítéletről, illetve esküről esett szó.

A hiteleshelyek számára további lehetőséget jelentett, hogy a perek jelentős része nem jutott el az ítéletig, mert a bizonyító eljárásra a felek visszalépése, megegyezése miatt nem került sor. Amikor az istenítélet vagy az eskü napján a hiteleshely előtt kiderült, hogy megegyezés történt, éppen a vitás előzmények miatt célszerű volt, hogy a hiteleshely az egyezségről oklevelet állítson ki. Az is előfordult, hogy a pereskedésre készülő felek még a per megkezdése előtt (*ante litem ingressum*) kibékültek egymással, és megállapodásukat a hiteleshellyel foglaltatták írásba.

A perjogi írásbeliség megerősödése a hiteleshelyek közreműködésével jó alapot adott a szóbeliség visszaszorítására. A változást sürgette, hogy egyre csökkent a szóbeliséget képviselő poroszlók tekintélye és megbízhatósága. Ezért az 1231. évi dekrétum a poroszlók tevékenységét összekapcsolta a hiteleshelyi működést folytató egyházi intézményekkel. Megtiltotta, hogy a poroszlók önállóan végezzék munkájukat. Ettől fogva csak káptalani vagy konventi megbízott (*testimonium*) jelenlétében járhattak el. A poroszló mellé kirendelt megbízható egyházi személy garancia volt arra, hogy az egyházi intézmény oklevelet állítson ki a tagjai sorából kiküldött tanú jelenlétében végzett poroszlói eljárásról. Ha például az országbíró úgy döntött, hogy a vitás földterületet határjelekkel kell megjelölni, akkor poroszlója a birtokhoz közeli hiteleshely megbízottja jelenlétében elvégezte munkáját, és tevékenységéről a hiteleshely oklevelet állított ki. A bíró lehetőség szerint levélben fordult a hiteleshelyhez, hogy az adott ügyben közreműködjön, és írásban tájékoztassa őt a történetekről. A feladatok bővülése együtt járt a hiteleshelyek számának növekedésével. Most már nemcsak a régi székes- és társaskáptalanok, hanem az újabbak és a szerzetesrendek, mindenekelőtt a bencés, a premontrai és a johannita konventek is egyre inkább bekapcsolódtak a sajátos munkába. Megbízott tagjaik a poroszló kíséretében jelen voltak az idézésnél, a bizonyításnál és az ítélet fogantatásánál, részvételük nyomán az egyházi testület a peres eljárás alapvető fázisairól pecsétetes oklevelet állított ki, amely természetesen a poroszló nevét is megörökítette.

A 13. század harmadik–negyedik évtizedében a bírói és hiteleshelyi szervezet széles körű együttműködése megteremtette azokat a kereteket, amelyek Magyarországon a perjogi írásbeliséget alapjaiban évszázadokra meghatározták.

A hiteleshelyek és a poroszlók tevékenységének összekapcsolása

Irodalom:

Hajnik Imre: *A magyar bírói szervezeti és perjogi az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest, 1899.; Kubinyi András: *Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. században*. Levéltári Közlemények, 46 (1975), 59–121.; Kumorovitz L. Bernát: *A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XII. század)*. Századok, 97 (1963), 1–31.; Váczy Péter: *A királyság központi szervezete Szent István korában*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. (Szerk. Serédi Jusztinián.) II. Budapest, 1938, 33–69.

JELENITS ISTVÁN

A Tragédia halála?

Született 1932-ben. Magyar és hittan szakos piarista tanár. Írásai — előbb Tótfalusi István néven — negyven éve jelennek meg a Vigiliában.

Az idősebbek közül ki ne emlékezne George Steiner nagy esszéjére, amely 1961-ben jelent meg angolul, s tíz évvel később magyar fordításban is kiadta az Európa Könyvkiadó. Annak volt a címe: *A tragédia halála*. Ez a cím a szerző alaptételét villantja elénk: Az ember „éppen szenvedéseinek túlsága miatt formálhat jogot a méltóságára... Ezért olvad össze akár a görög, akár a shakespeare-i, akár a neoklasszikus nagy tragédiák végső pillanataiban a gyász és az öröm, az ember bukásának siratása és a szellemének feltámadása feletti örömujjongás. Nincs még egy költői forma, mely ezt a rejtélyes hatást elérné; ez teszi az Oidipuszt, a Lear királyt és a Phaedrát a legnemesebb produktummá, amit emberi elme valaha alkotott. Az ókortól Shakespeare és Racine koráig úgy tűnt, ezt a teljesítményt a tehetség mindig elérheti. Azóta a drámában a tragikus hang elfátyolozódott vagy elhallgatott”. A kötet végén okát is adja Steiner ennek a különös sorvadásnak: „A tizenkilencedik században Laplace kijelentette, Isten olyan hipotézis, melyre a racionális elmének nincs többé szüksége. Isten szaván fogta a nagy csillagászt. De a tragédia olyan művészi forma, melynek szüksége van Isten jelenlétének elviselhetetlen terhére. A tragédia azért halott, mert többé nem vetül rá az Ó árnyéka, mint valamikor Agamemnonra, Macbethre vagy Atáliára.”

**Az új Nemzeti Színház
Madách-bemutatója**

Az új Nemzeti Színház Madách művének előadásával nyitotta meg kapuit a közönség előtt. Kifejezte ezzel, hogy különös feladatának tekinti nemzeti hagyományaink őrzését és szolgálatát. Nagy választék nem volt előtte. A magyar drámairodalomnak a tizenkilencedik század előtti időkből csak olyan emlékei maradtak ránk, amelyeket kegyelettel őrzünk, de nem tekinthetünk ma is élő, átütő erejű remekműnek. A huszadik század viszont még alig múlt el, annak gazdagabb drámai termésében még nem raktott rendet az emlékezet. A nemzeti köztudat ilyenformán két igazán klasszikusnak mondható drámát tart számon: a *Bánk bánt* és *Az ember tragédiáját*. Ezek viszont szinte a *Himnuszhoz* és a *Szózat*hoz vagy a *János vitézhez* meg a *Toldi*hoz hasonlóan állócsillagai lettek a magyar égboltnak.

Nem csoda, hogy a kettő közül az új Nemzeti Madách darabját választotta, hiszen a modern színház technikai lehetőségeit ennek színpadra állításával lehetett a legkedvezőbben felvonultatni. Ez a mű szinte kínálja a lehetőségeket sokféle újszerű technikai bravúr bevetésére, változatos koreográfiai megoldásokra. A nézőknek meg azoknak, akik televízió keresztlül kísérték figye-

lemmel az előadást, sok meglepetésben volt részük. Nem unhaták meg a darabot. Akik mégis elégedetlenek voltak vele, többnyire azt mondták: „A technika elnyelte magát a művet.” Úgy látszik, *sokkból* is megárt a sok, de az elégedetleneknek is el kell ismerniük, hogy a meglepetések nem voltak öncélúak; Szikora János rendezői felfogása az előadás legapróbb részleteiben is érvényesült. Magát ezt a rendezői koncepciót viszont nagyon vitathatónak gondolom, alapjában azzal lehetek elégedetlenek azok, akik rosszkedvűen kikapcsolták a televíziót, vagy családodat mentek haza a nagy várakozást keltő színházi est után.

Ádám és Éva mint
korunk kisembere

A tehetséges rendező mindent meghatározó döntése az volt, hogy Ádámot és Évát *korunk kisemberével* azonosította. Ezért úsz-tatta be a színek közé a pesti tömegközlekedés jellegzetes képsorait. Ezért kerül az Édenkertből Ádám és Éva a metró lefelé ereszkedő mozgólépcsőjére, s a bizánci szín végén ezért viszi el Évát egy metrókocsi Ádám elől. Legtermékenyebbnek, valóban hátborzongatónak a párizsi szín rendezői megoldásában érezhetjük ezt az azonosítást. Ott Danton egy valóságos huszadik századi konstrukciós per áldozataként marad magára, válik ünnepeleti szónokból hirtelen vádlottá, elítéltté, s kerül a guillotine alá.

A szöveg egyes
részeinek elhagyása

De ennek a rendezői gondolatnak vannak rejtett fájdalmas s már aligha elfogadható következményei. A *húzások* következetes szigora bántó torzulásokhoz, súlyos veszteségekhez vezetett.

Tudjuk, a *Tragédia* teljes terjedelmében szinte előadhatatlan, már az ősbemutatón is elhagyták, húzták több mint ötszáz sorát. Csakhogy most olyan sorok estek áldozatul, amelyek a főszereplőket épp „korunk kisemberei fölé” emelték volna. Évát az egyiptomi színben rabszolga férje mellől szólítja maga mellé a fáraó: Ádám. De hogyan? „A bájnak éppen úgy fejedelme vagy, / Mint az erőnek én — meg kellene lenünk / Egymást akárhol.” Ezek a sorok az előadásban nem hangzottak el. Az athéni színből kimaradt a bevezető beszélgetés Éva és fia közt. Éva a nagyravágyástól félti urát. Így beszél: „Ha e szó benne túlerőre jutna, / Ha megcsalhatná ezt a szent hazát, / Megátkoznám. Imádkozzunk, fiam.” A római színben az egész mű egyik leglíraibb szövegrésze lett a kegyetlen beavatkozás áldozata: „De nézd el, Sergiolus, / A boldogság midőn elkomolyít, / Azt tartom, mely kacag, nem is valódi. / Legédesebb percünkbe is vegyül / Egy cseppje a mondhatlan fájdalomnak, / Talán sejtjük, hogy az ily perc — virág, / S így hervatag (...) S kivált, ha még dalt hallok és zenét, / Nem hallgatom a szűk korlátú szót, / De a hang árja ringat, mint hajó, / S úgy érzem, mintha álmomban feküdném: / A rezge hangon messze múltba szállnék, / Hol napsugáros pálmafák alatt / Ártatlan voltam, játszi gyermekem, / Nagy és nemes volt lelkem hivatása.” Ebből csak az első mondat, az első másfél sor maradt meg: az még egy mai kisember kopott asszonyának szájából is elhangozhat. Pedig Éva *hangját*

Éva alakját érintő
húzások

már a fáraó is költői szavakkal jellemezte: „Te csak / Beszélj, beszélj, hogy halljam hangodat, / Rezgése szűmön végig árjadozzon. / Akármit mondasz, mindegy: óh, ki kérdi / Mit énekel a kis madár, azért / Édes sejtéssel halljuk hangjait.” (Igaz, az előadásra szánt szövegből kimaradtak ezek a sorok is!) Ezek után nem csodáljuk, hogy a bizánci színben nem hangzik el Ádám sóhaja: „Úgy rémlik, egykor már ismertelek, / Hogy együtt álltunk Isten zsámolyánál.”

Éva a párizsi, prágai
és londoni színekben

A legnagyobb veszteség azonban a párizsi színben éri Évát. Márkinőként nem mondhatja el az emlékezetes szavakat: „Az elhagyott oltárnak is lehet / Mártírja. Óh, Danton, magasztosabb / Kegyelettel megóvni a romot, mint üdvözölni a felkelt hatalmat; / S e hívatas nőt legjobban megillet.” Ehelyett egy váratlan pillanatban szoknyája alól kardot húz elő, hogy orvul leszúrja a szerelmesen érte epedő Dantont/Ádámot. Nem csoda, hogy amikor felgerjedt pórniként újra megjelenik, s most ő követel Dantontól egy éjszakát, nem hallhatja annak csodálatos mondatát: „Minő csodás hasonlat! (hasonlóság a márkinő és a pórnik között!) — Aki az / Angyalt ismérte, s látta azután, / Hogy elbukott, az látott tán hasonlót.” A prágai színből kihúzták Kepler/Ádám mondatát, amellyel előre feloldozást ad Éva vétkére: „Minő csodás kevercse rossz s nemesnek / A nő, méregből s mézből összeszűrve. / Mégis miért vonz? mert a jó sajátja, / Míg bűne a koré, mely szülte őt.” A londoni színben Éva nem tűzi csokrát a szentképhez („Megszoktam e képről, még mint gyerek, / Megemlékezni, hogyha elmegyek / Előtte...”). A szín végén a haláltánc jelenetben nem zuhan ugyan a közös sírgödörbe, de szövege itt is megrövidül. Elmaradnak belőle a következő sorok: „Szerelem, költészet s ifiúság / Nemtője tár utat örök honomba; / E földre csak mosolyom hoz gyönyört, / Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.” Groteszka a játéka is: csak a két lábát látjuk, lelógatja a sírgödörbe, azután szandálját lerúgva, kacéran húzza magasba őket, vagyis nem azt teszi, amit a szerző előír: „Fátyolát, palástját a sírba ejtve, *dicsőülten* felemelkedik.”

A „szerelem, költészet
s ifiúság nemtője”

A *Tragédia* történeti színeinek egymásutánjában Ádám öregszik, Éva viszont fiatal marad: a „szerelem, költészet s ifiúság nemtője”-ként. Ebben az előadásban megviselt, idős nőnek láttuk, aki erőlködve fiatalnak igyekezett látszani. Szexuális tárgy, épp az hiányzik belőle, ami miatt Ádám mindig felvillanyozódik, újjászületik a közelében. Az édenkerti színben érdekes és első látásra megnyerő megoldás volt, hogy Ádám és Éva egy átlátszó kristálygömbbe zárva jelent meg előttünk. Később mégis úgy érezzük, hogy ez a gömb nemcsak védettséget, hanem börtönt is jelentett számukra. Meztelenül egymást fedezték fel, a madárdallal, a patakzúgással, a körülöttük föltáruló — és Isten bölcsességét, szeretetét tükröző — világgal nincs kapcsolatuk. A „paradicsomon kívüli” harmadik színben Éva nem mondja: „Ne-

kem meg büszkeségem az csupán, / Hogy a világnak anyja én leszek". Ez után nem meglepő, hogy a zárójelenetből is kimarad Lucifer szavára felelő ríposztja. Lucifer: „S te, dőre asszony, mondd, mit kérkedel? / Fiad Édenben is bűnnel fogamzott. / Az hoz földedre minden bűnt s nyomort.” Éva: „Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik / Más a nyomorban, aki eltörüli, / Testvériséget hozván a világra.”

Ádám alakját érintő
húzások

Hasonlóképpen végigkísérhetnénk Ádámot is: rendre elvesztett az ő szerepéből is minden felszárnyaló lendület, mely még bukásaiban is nagyvá teszi. Csak példaként: az athéni színen nem halljuk Miltiádész mondatát: „Vérpadra mostan, büntetésemül. / Nem mintha aljast birtam volna tenni, / De mert nagy eszme lelkesíteni bírt.” Elmarad ugyanitt az utolsó sóhaja is, amellyel Éva imáját köszöni meg: „Pallasz meghallgatott. — Az ég veled, / Megnyugvás szállt szívembe, Lúciám.”

Sokan — s nem alaptalanul — dicsérték a prágai színen szellemes díszletét. Nos, Kepler itt hatalmas könyvcsomókkal bajlódik (igaz, majd a párizsi színen után, kiábrándulva a hagyományból, tűzre hányná a „sárgult pergamenteket”); de már az első prágai jelenetben sem volt ő a könyvek rabja. Azt mondja Évának: „nékem nem kell semmi a világon, / Csak az éj és tündöklő csillaga, / Csak a szférák titkos harmóniája...” A „törpe kor” hatalmasságai beletörülhetnek a cipőjüket, azért mégis elmondja magáról: „e kebelben / A lélek él, — e kínos, szent örökség. / Mit az egekből nyert a dőre ember —, / Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni, / S csatára kél a renyhe élvezettel.” Sajnos, a Nemzeti Színház előadásán ezek a sorok sem hangzottak el.

„...sárból, napsugárból
összegyúrva”

Az ember tragédiája még tragédia volt, Madách annak írta, a nemzet akként szerette meg, zárta a szívébe. Szikora János úgy modernizálta, hogy kilopta belőle azt, ami tragédiává teszi. Régi matematika órákról emlékszem tanárom figyelmeztetésére: vigyázz, gyököket veszítesz! Négyzetgyök négy egyenlő kettővel, de nemcsak azzal, egyenlő mínusz kettővel is! Ez a rendezés úgy modernizálja Madáchot, hogy közben gyököket veszít. De hisz magában a *Tragédiában* is látunk ilyesmit: amikor a londoni színen vásári bábjátékként előadják Ádám és Éva történetét: „Mulatságos komédia nagyon, / Szemlélni, mint szedé rá a kígyó / Az első nőt, ki már kíváncsi volt...” Lucifer marasztalná Ádámot, de ő csak ennyit mond: „El az izetlen tréfától. Tovább.” Mi egy ilyen rendezésben nézhettük végig az egész *Tragédiát*. Hogy mily következetesen a rendező szándéka, akarata szerint, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a mű zárójelenetéből kihagyta Lucifer szavát: „Miért is kezdtem emberrel nagyot, / Ki sárból, napsugárból összegyúrva, / Tudásra törpe, és vakságra nagy.” Ez a Nemzeti-beli ember csak sárból van, csak tudásra törpe, nem mondanánk, hogy a napsugárból is van benne valami, nem érezzük, hogy „vakságra nagy”.

Ádám mint kortárs
szereplő és mint
vendég

Madách úgy intézte, hogy miután Keplerként Ádám többször kikelt korának *törpesége* ellen, a második prágai színt követő színeknek már nem lesz kortárs szereplője, csak vendégként elegyedik a londoni színi szereplői közé, úgy látogat el a falanszterbe is. Nem véletlen ez. Az Ádám-méretű emberek, mint Luther, Michelangelo, Platón, nem férnek bele ezekbe a korokba. Egészen megdöbbentő, hogy Szikora János a londoni színeknek mégis szereplőjévé teszi Ádámot; villamosszékre ülteti, ki is végzik. Ilyen arányú átírással akkor sem volna joga egy rendezőnek, ha nem olyan nemzeti kincsünkről volna szó, mint *Az ember tragédiája*.

A nép a *Tragédiában*

Ádám és Éva mellett a *Tragédiának* fontos szereplője a *nép* is. „Mély tenger a nép” — mondja Lucifer már az egyiptomi színen. Madách — tudjuk, saját szomorú tapasztalatai alapján — újra meg újra megmutatja, hogy a sokaságot hogyan lehet manipulálni: az egyenként még belátásra hajlandó emberek hogyan válnak a demagógiának személytelen eszközévé, hogyan lesznek embertelenné, kegyetlenné, értékrombolóvá. Azért mégsem tekinti szörnynek a tömeget. Nem hiába adja Ádám/Miltiádész szájába és emlékezetes mondatokat: „E gyáva népet meg nem átkozom, / Az nem hibás, annak természete, / Hogy a nyomor szolgává bélyegezze / S a szolgaság vérengző eszközévé / Sülyessze néhány dölyfös pártütőnek.” Ezek a sorok elhangzanak a Nemzeti színpadán is. De a látványtervező nem figyelt rájuk eléggé. Ha a szívébe fogadta volna őket, nem vette volna körül Ádámot, Évát ördögálmakkal, tátott szájú, kidülledt szemű alvilági figurákkal.

Isten „elnémítása”

Madách tragédiájának nagyformátumú alakjai Szikora János rendezésében nemcsak kisszerű, hétköznapi figurává változnak, hanem csaknem Beckett lézengő, embernek is alig nevezhető, csetlő-botló lényeivé alakulnak. Csoda, hogy ilyen körülmények között Isten sem szólalhat meg a *Tragédiában*? Szavai a legelső színen még megjelennek, de csak látványként tűnnek elénk, nem hangzanak el, hogy az élőszó közvetlenségével megszólítsanak. A zárójelenetben pedig még ez is elmarad. Azt szoktuk mondani, hogy a Biblia Istenét már Madách távolabb tolta a világtól, a lázadó és szenvedő embertől: a „gép forog, az alkotó pihen” mintha túlságosan is a voltaire-i órásmestert idézné. De Szikora János sokszorosan túlmegegy Madáchon, amikor a zárójelenetben egyenest a *Godot-ra várva* sivár és üres világába vezet. Hogy a feltörő forrásban megtisztul Ádám és Éva? Hogy ez minden nézőben felidézi a kihagyott zárómondatot: „Mondottam, ember: küzdj és bízza bízzál!”? Nos, ennek a mondatnak éppen az ad nyomatékot, hogy Isten szájából hangzik el. Nélküle éppoly csonka a *Tragédia*, mint volna a *Vén cigány*, ha egy szavaló kihagyná belőle az utolsó versszakot, hogy „Lesz még egyszer ünnep a világon”.

Egyébként az előadással kapcsolatos pesti beszélgetésekben többször fölvetődött az az állítás, hogy ezt a nevezetes mondatot eredetileg nem is írta bele Madách a *Tragédiába*, csak Arany iga-

zító figyelme illesztette a mű végére. Volt egy egyébként kiváló, általam is nagyra becsült színházi ember, aki ezt le is írta egy nyilatkozatában. Nos, *Az ember tragédiájának* van kritikai kiadása, sőt több kiadásban hozzáférhető a kéziratos szöveg is. Minden kétséget kizáróan meg lehet belőle állapítani, hogy az említett mondat Madách tollából való, és mindenestül beletartozott a nagy mű legelső szövegébe, amelyet elküldött Aranyynak. Elképesztő, hogy akad rendező, aki ezt a kulcsfontosságú mondatot kihúzza a *Tragédiából*. De róla legalább el lehet mondani, hogy egy (szerintem hibás, de legalább következetes) értelmezés érdekében teszi. Felelőtlenység viszont a köztudatban elterjeszteni egy filológiaiilag teljesen alaptalan gyanút, hogy ez a mondat nem is Madáchtól való. Akkor mindenkiről mindent lehet mondani!

A tragédia halála — a *Tragédia* halála? George Steiner csak arról írt, hogy a tizenkilencedik század óta nemigen írtak igazi tragédiákat. (E tekintetben Madách *Tragédiája* megkésett képviselője a műnemnek.) Mintha a Nemzeti arról kívánna hírt adni, hogy korunkban a régi tragédiákat sem lehet többé hitelesen előadni. Át kell alakítani őket, hogy magunkra ismerjünk bennük. Akár gyökvesztések árán is. Szeretném remélni, hogy ez nem így van. Bízom benne, hogy látunk még „igazi”, Madách írói szándékainak megfelelő *Tragédia*-előadást. „Ember, küzdj és bízva bízzál!” — „Nem halt meg, csak alszik.”

GÖMÖRI GYÖRGY

Két vers

2001. IX. 11.

*Láng csap ki mindkét toronyból –
barbárok dúlják Babilont.
A történelem nem sokra tanít;
de akik hiszik: egy háború „szent” lehet,
pokollá teszik az életet,
míg maguk nem szállnak lángolva pokolra.*

A hamis tudat játéka

*Micsoda meglepetés! Az öngyilkos, aki ezrek
Gyilkosa lett, nem a hetvenkét szűz
Vendége az egekben. Lelke riadva lobog:
Mindaz a kín, amit okozott, az övé, az övé –
Százszoros így a halál.*

A „világhír” peremén

Amerigo Tot (1909–1984)

1939-ben született Budapestén. Művészettörténész. 1962-től a székesfehérvári István Király Múzeum munkatársa, 1992-ig igazgatója, majd főtanácsosa. Az MTA Művészettörténeti Bizottságának tagja.

A dolgozat egy készülő nagyobb munka mellék tanulmánya. A szerző itt is megköszöni az MTA Művészettörténeti Intézetének az adattárban és a lexikon-gyűjteményben nyújtott kutatási lehetőséget.

Szerb Antal a fiatal szobrászról

Az első hazai hírek Tóth Imréről

Amerigo Tot — a Rómában élő magyar szobrász, aki a Termini pályaudvar homlokzati frízét készítette — híre a hatvanas évek elején érkezett haza. Az persze nem igaz, hogy korábban senki sem figyelt volna föl rá. Szerb Antal 1937-ben megjelent regényében — *Utazás és holdvilág* — ugyan név nélkül, mégis nem titkolt csodálattal írt a Rómába üres erszénnyel, de annál több akarással és magabizással érkezett fiatal magyarról. A regény határozott célok nélkül hanyódozó hőse, Mihály egy éjszakai magányos csavargása során „az Acqua Paolához ért, és gyönyörködött a klasszikus vízesésben, amely időtlen nyugalommal, göggel és méltósággal végezte mesterségét a holdfényben. Eszébe jutott a kis magyar szobrász, akivel a Collegium Hungaricumban ismerkedett meg. (...) A szobrász gyalog jött Drezdából Rómába, a Via Flaminianán jött be, azon az úton, amelyről gimnazista korában megtanulta, hogy ott vonultak be mindig észak felől a győztes idegenek. Azután ide ért fel az első este, a Gianicolóra. Megvárta, amíg a parkból mindenkit kikergetnek, és bezárják a kaput. Akkor átmászott a falon, és ott aludt egy bokorban, Róma fölött, lábánál a Város. Hajnalban felkelt, levetkőzött, és megfürdött az Acqua Paola medencéjében, a klasszikus vizekben.

Igy vonul be Rómába egy hódító. A kis szobrászból talán nem lesz semmi, örök éhezés talán a sorsa és ki tudja, mi. És mégis hódító, csak a hadserege hiányzik, »csak jószerencse, semmi más«. „A kis szobrász”-ról (akit három évtizeddel később az irodalomtörténész Szauder József azonosított Tóth Imrével) szóló sorok végül így zárulnak: „Utunk irányát magunkban hordjuk, és magunkban égnek az örök, sorsjelző csillagok.” A harmincas években aztán még egy-egy napilap rövid hírei között bukkant föl a művész neve. A háború után, az akkor már Rómában ismertségre vergődött szobrászt a Magyar Akadémián tartózkodó Lukács György invitálta először hazai kiállításra. Miért, miért nem, de ez a meghívás nem realizálódott. A negyvenes évek végén, 1948 októberében a Magyar Nemzetben Fóth Ernő írt elismerő cikket még róla, hogy aztán a feledés hosszú csendje következzen.

A hatvanas évek lassan oldódó politikai légkörében végre kinyílt egy-egy Európára néző ablak, ha nehezen is, de már utazni is lehetett, és írni is a határon túli találkozásokról. Itt-ott, és egyre többször tűnt föl a „világhírű” művész neve, aki egy kicsiny Fejér megyei faluban Tóth Imreként látta meg a napvilágot. Az egyik legelső ilyen írás a már említett Szauder József *Ciprus és obeliszk* című, 1963-ban megjelent kötetében olvasható remek mi-

ni-portré volt. Eszerint ő még 1959-ben ismerkedett meg a szobrászsal, és első benyomása nem a legjobb volt róla. Azt mondja, hogy Petőfi nem túl hízelgő szavai jutottak akkor eszébe az idegenben hírnevet szerző hazánkfiairól: „... és ha ott ragyogni látjuk, / Szánk szemünket rájuk tájtuk, / S ál dicsőséggel lakunk jól, / Hogy ez innen van honunkból.” Ugyanakkor egy olasz ismerőse Amerigo Totot Szauder előtt *cápi*nak nevezte, aki az olasz művészek elől is elkaparintja a jól fizető megbízásokat. Vivőrnék mondták, ravasz és veszedelmes üzletembernek. Később azonban, amikor Szauder jobban megismerte a szobrászt, kezdte másként megítélni és becsülni. „Egyre kevésbé láttam benne — írta — a vivőrt vagy a nagystílű ragadozót. Csak megstilizálta valahogy nehézkes szobrászgesztusait — még szertelenkedéséből is valami csináltság érzett. Ugyanakkor nem tudott kellemedni, udvarolni, fesztelenül csevegni, diskurálni, mozdulatai szögletesek voltak, s nem fogta el semmiféle figyelmességi roham, mikor vendégei közt elakadt a szó, unalmassá vált az együttlét — ő kajánul ült közöttünk, rágta körmét, s fölényesen mosolygott. Versenyársai divatos, pózoló, s ugyanakkor vadul verekedő mesterembernek tartják, érthető elfogultsággal. Hogy a divatos körökben forgás az ő gesztusait is bevonta valami pózos fenegyerekeskedés, úri hetykeség mázával, igaznak láttam. De nem kevésbé tapasztaltam azt, hogy unja is magát ebben a stilizált köntösben, melyet modora terít — láthatatlanul — fekete matrózpulóvere fölé. Vagy ez a matrózos-mackós pulóver is a stilizálás kelléke volna, csak a mesterség, a mesteremberség gögös-kihívó tartását merevítette volna másik pózzá? Olyanná, mely testhez állóbb ugyan, de nem kevésbé illúziós, mint a másik, a nagyvilági, melyet ellensúlyozni volna hivatott?

Aztán lassan elejtett pár lényeges szót is a múltjáról. Nagy ismeretiségeivel, fényes sikereivel soha nem dicsekedett. Beszélt azonban arról, hogy szolgált hajón is, matróz volt, s szerette az életet; beszélt a mozgás és a kőformák, dinamika és statika imádatáról, mely gyermekkorától kezdve él benne, s a gyermekkor néhány emlékét is felidézte, plasztikusan öregeinek ellesett szerelmeit s az ő játékait a paraszti Dunántúlon. Csak ilyenkor adta át magát teljesen a beszédnek, szoborszerűen faragott arcán még a mélyre vásott árkok is tünedezni kezdtek ilyenkor, a nevetése őszintén csengett, vagy darabos brummogássá szelődött. (...)

Leginkább azonban akkor vált tisztává, mélyen figyelmessé és sokatmondóvá egész lényében, mikor odavezetett egy-egy műve elé, s kevés magyarázat után hallgatott. A hízelgő dicséretekre alig ügyelt: szinte hozzátapadt a művéhez, azzal merült el mindennél izgalmasabb társalkodásba. Nem egy művészt láttam szinte leigázva vagy eltöltve saját, rég elkészült alkotásától, mely előtt csak szerény mollyal vagy a szülő boldogságával tétlenkedett, zavartan elkomolyodó volt legszebb alkotásai előtt is.”

Amerigo Tot
„hazaérkezése”

A híradások sokasodtak, de ennek ellenére, még az évtized közepén is kudarcot vallott a székesfehérvári múzeum kísérlete, hogy Amerigo Totot ifjúsága egyik helyszínére hívja kiállítani: a levelet a címzett sohasem kapta meg, íróját azonban „illetéktelen” akciójáért megrótták a kultúrpolitika irányítói. Néhány évvel később aztán — Tóth Imre rokonainak elbeszélése szerint — maga a Rómába látogató Kádár János talált alkalmat „világhírű” hazánkfia meghívására. Így került sor 1969-ben előbb a Múcsarnokban, utána Tihanyban, Debrecenben, Pécsen és Szegeden műveinek nagyszabású bemutatására, s ugyanebben az évben ajándékozta meg a mester szülőfaluja katolikus templomát *Csurgói Madonna* című bronz szobrával. A „hazaérkezés” igazi diadalút lett: újság- és folyóiratcikkek serege, rádióműsorok, televíziós interjúk ünnepelték.

* * *

Családja története

Tóth Imre 1909. szeptember 27-én született a Székesfehérvárhoz közeli Fehérvárcsurgón, a Károlyi grófok egyik legszebb kastélyának szomszédságában. A nagy mesélőként is ismert szobrász úgy mondta, hogy születésekor mustban fürösztötték meg. A szép történet persze ugyanúgy a mester színes és sziporkázó fantáziájából kerekedhetett, mint a másik, hogy édesanyja, Naszályi Zsófia — aki a Komárom megyei Naszály községből került Csurgóra — a tizenhetedik század végén ide telepedett itáliai kőműveseknek lennie a le származottja. Így ő, a fiú, amikor Olaszországot választotta második hazájaként, tulajdonképpen oda is hazatért. Édesapjáról és igen magas életkort, több mint száz esztendő megélt nagyapjáról többnyire mint földet művelő parasztemberekéről beszélt. Egy rádióinterjúban azt is mesélte, hogy az apa egy időben a Károlyi gróf kocsi sa volt. A már említett rokon szerint — aki Kádár Jánosnak Tóth Imre hazatérésében játszott szerepéről is szólt — a két idősebb Imre, az apa és a nagyapa is elsősorban (mint még sokan mások a faluban) fuvarosokként keresték meg családjuknak a kenyérré válót: a határban lévő Tatár-hegy homokját szállították a közeli Fehérvárra és máshová is. Tóthék nem voltak szegény emberek, de persze, gazdagok sem. Az első világháború után a család Pestre, pontosabban Sashalomra költözött. Az édesapa, aki a fiú elbeszélése szerint lovaskatonaként járta meg a frontokat, most lovasrendőr lett. Valójában — mint ugyancsak a rokonoktól tudjuk — csendőr volt, s talán lehetett még valami egyéb kereseti forrása is, amelyből Sashalmon lassacskán nyolc házat vásárolt meg. Ettől a már tisztosnak nevezhető vagyontól aztán az 1950-es államosítás fosztotta meg a családot.

Az első tanulóévek

Tóth Imre gyermekkorától és fiatal éveiről csak keveset tudunk. Tízéves koráig élt szüleivel Csurgón, s valószínűleg onnan került be 1919-ben rövid időre a Ciszterek fehérvári iskolájába, ahol gimnáziumi tanulmányait megkezdte. Sashalomra költözésük után már csak a nyarakat töltötte nagyszülei házában. A

gimnáziumot végül is érettségi vizsga nélkül, a budapesti Lónyai utcai református iskolában fejezte be. Ugyanabban az évben lett a Mintarajziskolának, a későbbi Iparművészeti Főiskola elődjének grafikus növendéke. A tanulás mellett a Piatnik gyárban vállalt munkát, s az ott szerzett gyakorlati ismereteit később — 1936–38-ban — Rómában, mint az *Il Messagero* nyomdájának cinkográfusa hasznosította. A Mintarajziskolában 1930-ban kintüntetéssel végzett.

A baloldali nézetek vonzásában

A csendes tanulással és eseménytelenül múló évek után váratlan kalandok sora következett Tóth Imre életében. Még korábban tagja lett Kassák Lajos Munkakörének, s a „csendőrgyerek” egyre inkább a baloldali nézetek felé tájékozódott. 1930 tavaszán elvbarátaival turulista tüntetőkre támadtak, s az összecsapásnak rendőrségi beavatkozás vetett véget. Tóthot lefogták, és „közrend elleni vétség”-ért három hónapi fogházra ítélték. A több mint „kellemetlen” kalandról — ismét csak legendát szöve — élete végén egy rádióinterjúban így mesélt: „Az édesapám pedig rendőr volt, úgyhogy mikor a rendőrök jöttek bennünket szétzavarni, bekerültem egy ló alá, aztán láttam egy csizmát, megfogtam, és megtekertem. Mikor a rendőr leesett, láttam, hogy az édesapám volt.”

A németországi évek

A Gyűjtőfogházból szabadulva otthon értesítés várta, hogy korábbi pályázata alapján 1931-től felvételt és ösztöndíjat nyert a dessau Bauhausba. A fiatalember nem sokat gondolkozott, azonnal elindult gyalog, neki a világnak, mint a mesében. Volt ideje, így hát először Párizsba ment, ahol — elbeszélése szerint — Maillol művészete volt rá nagy hatással. 1931 a Bauhaus utolsó éve volt Dessauban. Ekkor már többen hiányoztak a korábbi tanárok közül, de még így is olyan nagyságok tanítottak az iskolában, mint Lyonel Feininger, Josef Albers, Vaszilij Kandinszkij és mások mellett a már Berlinbe költözött, de Tot elmondása szerint heti két napot még Dessauban töltő Moholy-Nagy László. 1932-ben a Bauhaus Berlinben próbálkozott a fennmaradásával, de a következő év elején a hatalomra kerülő nácik betiltották a működését. Tóth Imre valamivel korábban, 1932 októberében hagyta ott az iskolát, és Major Máté 1972-ben megjelent könyvében (*Amerigo Tot*. Corvina Kiadó) idézett elbeszélése szerint Hamburgban tengerésznek állt. „Hajós inas voltam, utolsó szög a hajón...” — olvasható a könyvben — „Érintettem Schwinemündét, Kronstadtot, Helsinkit, az Aaland szigeteket, Stockholmot...” Közben meg-megállt ezekben a városokban, hogy „Kronstadtban nőkkel ismerkedjem meg, akik tetszettek nekem, hogy Helsinkit utcáin meggyűjtsam a lámpákat még besötétedés előtt...” A hajón töltött hónapok után rövid időre visszatért Berlinbe, majd Otto Dix fogadta be drezdai iskolájába. 1933 februárjában azonban a nácik Dixet és a tanítványok közt Tóth Imrét is letartóztatták. Zwickauba internálták, ahonnan azonban sikerült

megszöknie, s Csehszlovákia és Ausztria érintésével Itáliába indult. 1933. június 4-én — ahogyan azt Szerb Antal érzékletes leírásában idéztük — gyalogszerrel végre megérkezett Rómába.

Megérkezése Rómába

Rómában hónapokig vendéglői portrézából élt, éjszakáit egy-egy parkban vagy híd alatt töltötte, esetleg sikerült bejutni a Kolpingházba, a hajléktalanok otthonába. Novembertől aztán előbb olasz állami, majd pedig magyar ösztöndíjjal a Collegium Hungaricum lakója lett, s egészen 1936-ig ott is maradt. Rómába érkezve kezdett szobrászattal foglalkozni, addig leginkább grafikázott, illetve még korábban Pesten néhány nagyméretű képet is festett. A Collegium Hungaricumban elbeszélése szerint Mészáros Lászlóval és Grandner Jenővel dolgozott közös műteremben, de barátságba került Vilt Tiborral is. Ott találkozott és került kapcsolatba — mint Szauder Józsefnek beszámolt róla — Szerb Antallal és Kerényi Károllyal is. Ugyancsak római barátai közé tartozott Lénárd Sándor, akinek a neve mint a *Mici Mackó* történet latinra fordítójaé vált ismertté. 1936-ban költözött a Via Marguttára, előbb egy kisebb műterembe, majd később néhány házzal odébb talált rá — Magyarországon a hatvanas években legendás helyként emlegetett — otthonára.

Sikeresen induló alkotói pályája

A kalandozások és a pályakezddés sokszor keserves éveit eredményesen induló alkotói periódus követte. 1937-ben az albán kormány nemzetközi pályázatot hirdetett nemzeti hőjük, *Szkander bég* emlékművének elkészítésére. A pályázatot az ekkor már Amerigo Tot nevet viselő szobrászunk nyerte, sikerének értékét pedig az sem kisebbíti, hogy az Albániát nemsokára meghódító olasz fasiszta rendszer végül egy másik művésszel készítette el a szobrot — igaz, nem az eredeti helyszínre, hanem Rómába. Eredményesen szerepelt 1939-en a budapesti *Madách-szobor* pályázatán is, a bírálók Pátzay Pál mögött a második legjobbként értékelték a tervét. Ez előtt, még 1938-ban Rómában a „Premio per Giovani Artisti”-nak, a fiatal olasz művészek évi díjának lett nyertese. 1940-ben Bolognában jutott jelentős megbízáshoz. A Goldoni-család síremlékére készített egy *Utolsó ítélet* domborművet. A sokalakos kompozícióban a pokolba jutottak között Hitler és Mussolini arcára is rá lehet ismerni, amit — a művész elveszélése szerint — a fasiszta beállítottságú megrendelő akkor szerencsére nem vett észre, később azonban — már a háború után — erre az „elnézésre” hivatkozva kerülhetett el a számonkérést.

A háborús évek

A háborús évek új kalandokat tartogattak a fiatal Tot számára. 1943-ban, Olaszország kiugrása után ő a németek megszállta északi országrészben rekedt. Hamarosan átszökött a fronton, és csatlakozott a „Comitato di Liberazione Nazionale”-hoz, azaz a Nemzeti Felszabadítási Bizottsághoz. Ejtőernyős kiképzést kapott, majd összekötő tisztként működött a Bizottság és a partizánok között. Elbeszélései szerint parancsnoka az az Alessandro

Pertini volt, aki a hetvenes évek végén az Olasz köztársaság elnöke lett. Amerigo Totnak hét ejtőernyős bevetése volt, nem egyszer került igen veszélyes helyzetekbe, meg is sebesült. Egyik története szerint 1944-ben Magyarországon is járt, a Hortobágyon dobták le, hogy Montgomery tábornagy levelét adja át Malinovszkij marsallnak.

A művészi tevékenységhez 1946-ban tért vissza. Ebben az évben egy újabb olasz szobrászati díjat, a „Premio Saint Vincent”-et nyerte el. 1947-ben a Collegium Hungaricum igazgatója, Kardos Tibor Renato Guttuso mellett őt is megbízta, hogy legyen az intézmény művészeti tanácsadója. Ekkor találkozott Lukács Györggyel is, aki magyarországi kiállításra invitálta. A szobrászat mellett ezekben az években részben pénzszerzés okából, alapvetően azért mégis nyughatatlan, változatosságra vágyó természete miatt volt autóversenyző, filmszerepeket vállalt, s hobbiszzerűen még szigony-vadászattal is foglalkozott. 1948-tól néhány évig egy kerámiagyár igazgatói tisztségét is betöltötte.

Olasz és nemzetközi sikerek

Egyik leglátványosabb művészi sikerét — és „világhíre” meg alapozását — hozta meg számára 1949, amikor a római Termini pályaudvar frízére kiírt nemzetközi pályázatot megnyerte. A siker sikert szül: 1952-ben meghívták kiállítani a XXIV. Velencei Biennálé olasz pavilonjába; sorozatosan nyert el hivatalos állami és magánmegbízásokat; 1956-ban a római mezőgazdasági kiállítás szobrászati első díját nyerte meg, s ugyanakkor ismét meghívottja lett a Velencei Biennálénak; 1958-ban a Brüsszeli Világkiállításon *Il mostro locomotivo* című szobrával szerepelt; 1960-ban önálló kiállításra hívták meg a Római Qadriennáléra, 1962-ben pedig a újra a Velencei Biennáléra. Az utóbbi katalógusához nem kisebb egyéniség írt előszót nem sokkal halála előtt, még 1961-ben, mint a művészettörténetírás valóban nemzetközi híru mestere, Lionello Venturi. Ugyancsak 1962-ben Londonban is kiállított, a következő évben pedig Denis Chevalier hívta meg Párizsba az *Art d’Aujourd’hui* című folyóirat kezdeményezéseként létrejött „Actualité de la Sculpture” című kiállításra, többek között Henry Moore, César, André Bloc és Alicia Penalba társaságában. Ugyanebben az évben kapott meghívást Henry Moore-ral és Oszip Zadkinnal együtt Belgrádba, ahol a Modern Művészetek Múzeuma számára készítettek egy-egy szobrot. 1966-ban nagy egyéni kiállítása nyílt New Yorkban, s ezt a következő évben hosszabb amerikai, japán és indiai tanulmányutak követték. Ugyanezekben az években számos köztéri alkotását állították fel Olaszország szerte, s 1966-ban megnyerte a római Kennedy-emlékműre kiírt pályázatot is. Egyik legnagyobb szabású megbízása azonban mégis a „Raffaello” nevű luxus óceánjárónak, az olasz hajózás egyik büszkeségének a plasztikai díszítése volt, amelyen 1963–64-ben dolgozott.

1969-es hazatérését a régi és új barátok, a közönség, a kritika és nem utolsósorban a hivatalos politika képviselői szinte egyhangú lelkesedéssel fogadták. A hatalom, amely maga is szívesen sütkérezett a „világhír” visszfényében, kész volt számára olyan — igaz, nem sokba kerülő, de másnak nem igen járó — „kiváltságokat” nyújtani, amelyeket Amerigo Tot ha nem is kért, mégis szívesen elfogadott. Így — mint híresztelték — elviselték időnként extravagáns, nemegyszer — akkori körülmények között — provokatív viselkedését; lehetővé tették, hogy munkáiból Pécssett (mellesleg, vagy nem is annyira mellesleg: Aczél György városában) 1978-ban műveiből múzeumszerű állandó kiállítást rendezzenek; egyfajta „jóvátételként” — a rokonok véleménye szerint a szüleitől elvett házak kompenzálásaként — hozzásegítették, hogy a budai Várban saját házat szerezhessen. Élete utolsó éveiben a korszak egyik legnagyobb szabású megbízását is Amerigo Tot nyerte el. 120 négyzetméteres, nemcsak méretében, hanem hatásában is monumentális domborműve, *A mag apothoszisa*, amelyet 1983-ban lepleztek le a gödöllői agráregyetem aulájában, jelképesen is koronája lett a majd ötévteszedes életműnek.

A „hazatérés” persze egyáltalán nem jelentett elszakadást Itáliától. 1970-ben meghívták a Bari-i Szépművészeti Akadémia szobrásztanárának. A hetvenes években került jó viszonyba vatikáni körökkel, és korábbi, három évtized előtti kudarcos próbálkozások után végre tőlük is fontos megbízásokhoz jutott. Így 1974-ben VI. Pál pápa portréját mintázta meg; ő készíthette el azt a kelyhet, amelyet a pápa a Szent Év megnyitásakor celebrált misén használt, és ugyancsak az ő kezéből került ki a Porta Sacra megnyitására szolgáló kalapács, illetve a bezárásához szükséges vakolókanál is. Még 1972-ben állították fel a Vallone di Rovito egyik szikláján a *Bandiera fivérek* emlékművét, amelyet Amerigo Tot egy jó évtizeddel előbb megnyert pályázat eredményeként készített. Újabb munkáiból 1973-ban a szicíliai Palermóban nyílt kiállítása. Az évtized vége felé Anzióban egy egykori német háborús bunkerből formált monumentális szobrot, s ekkoriban kapott jelentős megbízást a perzsa sahtól. A hosszú sorba mindenképp beletartozik az a bronz dombormű is, amelyet — igaz, hogy hazai megbízásból — 1980-ban a vatikáni magyar kápolna részére készített.

Mindeközben Rómában a Via Marguttán lévő műterem ajtaja is egyre szélesebbre tárult. Az Itáliába érkező művészeknek és talán még inkább a politikusoknak illetlenség lett volna megfélekezniük egy-egy tisztelgő látogatósról. A házigazda pedig nemcsak őket, nemcsak a régi barátokat és a dörgölődző újakat, hanem a naiv tisztelettel közeledő ifjú kezdőket is ugyanazzal a szíves barátsággal fogadta. „Üres kézzel” — jó szó, jó tanács, pohár bor nélkül — senkit sem eresztett el: őszinte boldogsággal és elégedettséggel töltötte el, hogy ő, aki egykor gyalogosan és koldus-

Kiállítás a Vigadó
Galériában

szegényen érkezett a Városba, most támogató házigazdája lehet sokaknak.

1982-ben a budapesti Vigadó Galériában nyílt meg utolsó hazai kiállítása, amelyen néhány régebbi munka mellett az akkor készülõben lévõ gödöllõi relief vázlatait és elkészült részleteit mutatták be. D. Fehér Zsuzsának a mestert ünneplõ sorai a kiállítás katalógusában ezzel az evidenciaként ható mondattal kezdõdtek: „Amerigo Tot világjáró és világhírû szobrászmûvész”. A mai viszonyok közt szerénynek látszó, de akkor feltûnõen gazdagon illusztrált füzet élén a költõ Juhász Ferenc verse köszöntötte a szobrászt:

Amerigo Tot

Mûvésze a kornak, ha szívében tiszta hit van és tiszta gyász, nem kérdezhet ma mást e rettentõ és komor világidõben: van-e remény az emberi fõnmaradásra? Van-e remény a hitre, a jóra, az idõre, a megmaradóra? Remény van-e? Világnagy kezével ha mûvet formáz Amerigo Tot, világbeszédût, mindig ezt teszi, mint a tomboló, gyõztes, isten-erejû végzet-elõdök: Michelangelo, Veronese, Donatello. És mert õ is az: tomboló, gyõztes: válasza mindig az igen. Válasza mindig a mûvészet gyõzelmes reménye a lehetetlen halálon. Válasza a hit, a teremtés megmaradás-bizalma: a Magban, a Csírában, a Merengõ Madonnában, az anyag minden Mûvészet-Akaratában.

Hazai kétkedõ hangok

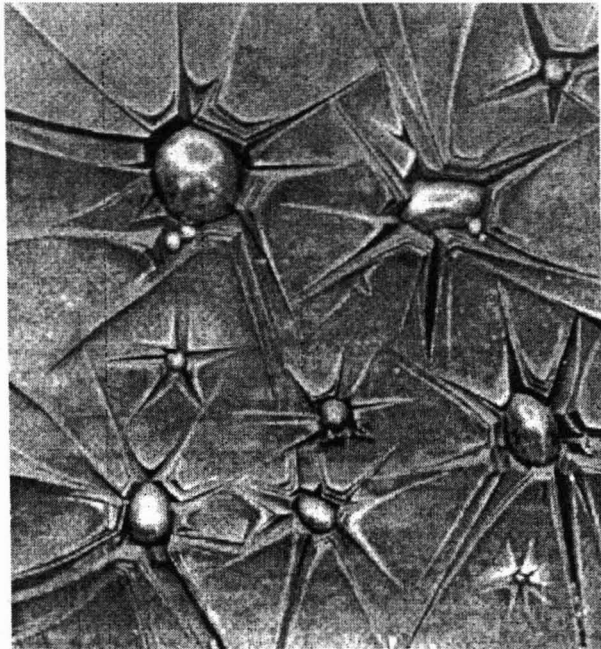
Bizony, jó volt találkozni, együtt lenni vele, vagy csak köszönteni, egyáltalán: „magunkénak tudni” egy ilyen mûvészt, aki példák sorával bizonyította, hogy a kor legjobbjai, legjelentõsebb mesterei közt van a helye, aki ugyanúgy tud társalogni a pápával, mint adott esetben Kádár Jánossal vagy mûvészbarátaival, akinek egy Picasso nemcsak a barátja volt, hanem — így mesélte a mester — erõtéljes hüvelykujjának komoly irigye is! Mindennek ellenére mégis akadtak, akik kétkedõ vállvonogatásokkal figyelték a mester folyamatos hazai ünneplését. Major Máténak már idézett könyvében egy helyütt ezt olvashatjuk: „Mûvészetével kapcsolatban egyes — főleg szakmabeli — vélemények mégis ellenérzésekkel színezõdnek. Ez azonban természetes velejárója minden »betörés«-nek, mely egy hosszú idõn át lezárt, belsõ fejlõdésében fékezett és magát fékező világba a mûvészet tágabb, dinamikusabb lehetõségének híret és bizonyítékát hozza.” A kiváló mûkritikus, Bojár Iván, éppen a Vigadó-beli kiállításról beszélve a rádióban, „korlátozott mértékben világhírû” mûvésznek nevezte, aki nem igazán mérhetõ olyan kortárs nagyságokhoz, mint Henry Moore, Giacomo Manzu vagy Emilo Greco.

Majd két évtizeddel Amerigo Tot halála után, sajnos egyre nyilvánvalóbbnak látszik az egykori kételkedõk igaza. A nagy európai mûvészeti lexikonok ritka esetben emlékeznek meg róla,

Példaértékű életmű

s akkor is igen szűkszavúan. 2000. december végén nyílt Rómában „Novecento” címmel két helyszínen az a három hónapig látogatható áttekintő kiállítás a letűnt század olaszországi művészetéről, amelyen Amerigo Tot egyetlen munkája sem szerepelt. Még csak a nevét sem említették meg a Skira kiadónál Frederica Pirani szerkesztésében megjelent, több mint hatszáz oldalas alapos, tudományos igényű katalógusban!

És mégis! 1969-es hazatéréseivel sokarcú, eklektikus, formaadásában néha a reneszánsz klasszikusaihoz visszanyúló, máskor a modern konstruktivista hagyományokhoz vagy a szürrealizmushoz kapcsolódó, esetleg éppen a hatvanas években divatos pop-art-hoz közelítő életműve — Major Máté szavaival — „egy hosszú időn át lezárt, belső fejlődésében fékezett és magát fékező világba a művészet tágabb, dinamikusabb lehetőségének hírét és bizonyítékát hozza”. Egészen bizonyos, hogy Amerigo Tot példájának híján sem választott volna a maga számára más utat, mint amelyre lépett, Schaár Erzsébet vagy Vilt Tibor, de az akkor induló tehetséges fiatalok sora sem; ám ugyanennyire bizonyos az is, hogy Amerigo Tot itthoni hivatalos, állami elismerése megkönnyítette a korábban elzárt kapuk és tiltott utak megnyílását a kortárs magyar művészek előtt.

Amerigo Tot:
A mag apoteózisa

In mem. P. J.

(VI/V. rész) A Város

1938-ban született Budapestén. Költő, író, műfordító. A sorozat korábbi részeit lásd 2001. 9., 2002. 2., 2002. 3. és 2002. 6. számainkban.

Miféle részei a városnak nekem — hogy nekem akkor —: „Pilinszky-város”. S általa, szentségtörés nem esik, a Város. Hiszen rétegre réteg a történelem, Róma ekképp... tudjuk. A Város, ó, igen, s el kellene (de tényleg így) zarándokolnom. Hagyjuk ezt. A Belváros volt, még a Váci utcán buszjáráttal stb., az Egyetem, az Egyetemi Könyvtár (ahol nálam is fürgébb kezek rég másolták már Pilinszkyt az akkori kor furcsa folyóirataiból, és ismertem a megjelenési legenda mindkét felét, becsületre legyen mondva, a szerkesztő se mást mondott, mint J.; ezek a dolgok így *alakultak*; ám legalább 30 év telt el közben), az a ház, ahol tábla mutatja, itt élt és dolgozott P. J. ettől eddig. Ahol a nevezetes nagynéni-lakás volt, nem áll már a ház, posta van ott, és — hanem ezt már írtam — itt esett, hogy szegény jómagamról valami nagyon örvendetes cikk jelent meg, címszó egzisztencialista... de ugyanakkor egy reliquiózus fogalom is mellette... és ahogy olvastam, nekimentem egy lámpaoszlopnak. És P. J. jutott eszembe... nem is, ilyen emlékek, mint P. J. nem „eszünkbe jutnak”, hiába írja Arany fordítása Hamlet atyjáról, nem eszünkbe jutnak... P. J. nevezetes falat súroló járása (egy időben) volt a vízjele, mintaképe ennek a lámpaoszloposdinak.

Mindönkben ott valami hiúság. P. J. dolgait ekképpen nem ismerem, de nem kell neki utólag s külön szorítanom ezért; hogy ott volt legyen benne is (van ilyen magyar igeidő?) ez. Biztosan ott volt. A részletek, a kicsiségek. Egyszál virág a szélben az is, a rezzenetlenségben (lásd versei!), ahogyan fontoskodom. Hogy P. J. járt így. A falat súrolva. A Belváros lámpaoszlopa.

Mindönkben, már csak a Város okán is (jó, Róma ilyképp kivétel, bár a Via Veneto is Róma) ott van valami mondétság, idézőjelbe tehetném, a mindenkori város okán. Nem baj! A Város, furcsán, Párizs, Bécs, Budapest stb. olykor dombokra épül. Jellemzője-e Párizsnak a dombosság? Hát nagyon! Bécsnek? Nem mindenki veszi észre: de mennyire! Hernals, Ottakring. Döbling és környéke, de már Alsergrund egyik fele, vagy az Währing nyúlványa? Doderer Strudlhof-lépcsője nem lenne? Nem lenne Doderer Strudlhof-lépcsője! Írókhoz passzítunk város-részeket, ez már a város ismerete. Sőt, írók alakjaihoz: még több. Sosem mulasztom el (!), hogy Musil ablakaira föl ne nézzek. Ó, istenem! Én itten csokoládét majszolok Bécsben, éttermek teraszai közt válogatok szegényemberként is, és Musilt éhhalál fenyegette. Nem tudom ezeket a dolgokat (összerendezni). Tudnék-e

Svájcban élni? (Musil ott halt meg, ha jól mondom. Kleet alig fogadta vissza fiául Svájc, csaknem ráment az életmű honosságára a jóval éberebb figyelme amerikai felszabadítók ügyessége miatt. Háború utáni Németország.)

Háború utáni Németország? P. J. versei erről. Nem tudom ezt a témát. Milyen lehetett. Engem az is megdöbbsent, hogy nem az, hogy 1954, focivilágbajnokság, veszítünk (-tünk?), jó, „tünk”, Nyugat-Németország ellenében, de ahogy azt olvasom mindegyre: a 60-as évek elejétől volt a gazdasági csoda. Ismétlem, istenem! Isten! Jól meg volt alapozva. De hagyom napjaink cseh atomerőműves, magyar etc. történelmét (és esélyeit). Nem beszéljük a történelem emlékezet-nyelvét.

S hiába vagyunk hozzá kulturáltak. „Ismeretgazdagok.” Nem nézem le az újságokból ollózó, okoskodást-toldozó társadalmi-gazdasági napilap-esszéirodalmat. Annyi, amennyi. De magam is olvasok ilyen újságokat. A világ mondénsága. Még a *Bild-Zeitung*ból is sokat tanulok. (Más cikk tárgya, bár akkor sem járok messze majd P. J. dolgától.) A Város. Mondénságai: A, B, C presszók. Bárok. Istenem. P. J. szellemként suhant át rajtuk? Kabátja székekhez tapadt? (Kabátja...!) Ismerősei is jobbak voltak, mint... És mégis. Aztán Párizs. Repülőutakról, ahogy mesélt. Más szereplőket megszemélyesítve. „Testesítve” mintegy. S. Sutton, a többiek. Melyikük melyikük betegágya mellett ült? (Ezüstkanál.)

Ezüstkanál és talpig tépett zsák. Igen. A Város dombjai itt: egy letekintés (Rózsadomb): nekem Fitzgerald, 1965. Első fordítási lehetőségeim közül való, Ottlikék jóvoltából. Egy másik domb: Gellérthegy-töve. Mátyóki út. A. N. Gy. barátommal, akiben mindig volt valami világian ANGYali, zenéjében, habitusában, jelesen alakuló poézisében, Pilinszkyt mondtuk föl egymásnak. (Húszévesek alig múltunk.) A leglényegesebb város-domb-élményeim P. J. és F. S. F. műveihez fűződnek. Vagy Ottlik emlékéhez. Ahogy az Istenhegyi útról lenézhettem később a Vasas Sporttelepre (szigorúan atlétikai pálya és vívóklub), ahol „Cipi” az atlétika világába kalauzolt. Ahogy Varsóba elmentem a kedvéért, megnézni a lengyelek ellen fellépő amerikai válogatottat. Mely dolog volt az 1964–66 táján! (Fura, ma a 100 m-es síkfutók alól is hiányzik a ló. Mondénsága a világnak? Nem, a ló nekem csak az evidenciák egyik változata volt; megmaradt belőle annyi, hogy a Város egészebb legyen így, fogadóirodáival. Már semmi zöld gyep... nem...)

P. J. Ottlik, Mészöly Miklós, N. N. Á., de nekem távolabbról Jékely, W. S. mester, Kálnoky, elvben Szentkuthy, olyan emberek voltak, akik rántottak egyet-kettőt „a zakónkon”, sálunkon, mit tudom én, és rendbe voltunk huzintva, rázintva. Aztán, ahogy a Várost, a városokat sem egy nap alatt járjuk be, ahogyan ahhoz nagyon sok kell, hogy Dublin, London lehunyt szemmel legyen

az ismerősünk, a színhelyünk, a Színpad (Amerikában, Ázsiában, Ausztráliában én már soha nem is fogok...), ez a rendbeigazítás (és sosem „rendre”!) ugyancsak lassan hozza meg, amit meghozni hivatott. Rég kihal talán az emlék-forróság, kihűl, de él, így: hogy a Mátyóki úton N. N. Á. unokaöccsével, A. N. Gy.-vel az *Inpromptu* (P. J.) mondtuk fel egymásnak. Vagy ahogy az a bizonyos tengerpartot-járó-kisgyerek a kavicssal... előjön mai antológiákban is, de mennyire. Vagy... és vagy... és vagy. Nekem még a *Van Gogh imája*, az *Utószó* is az első hús „legnagyobb” P. J. vers közt van. S közben már csak halála óta is mi idő telt.

Megyek a Molnár utcán, vagy inkább „utcában”, szakadék, nézem Korniss Dezső évtizedekkel ezelőtti lakhelyének erkélyét, nézem P. J. tábláját. Most ez akkor mi? Elérkezem az Egyetemi Könyvtár elé. Szent mondénsága életünknek, poros nagyvilágisága: fel kell szállni mégis egy buszra... egy cigarettát meg kell gyújtani... dönteni muszáj, gyalog térünk-e haza, járművel mégis, iszunk-e egy pohár bort... ez mind a Város. Belváros? Honnét meddig? A Hold Csarnoktól a Fővám Csarnokig? Vagy amott is, itt is: tovább? Hol éltek Ők? P. J. Ottlik, Mándy? (Hogy őt is ki nem hagyjam.) Mándy utoljára a Hold Csarnok közelében. Amerre annyit járok. Két mondatot féltem volna beszélgetésül kezdeményezni vele, Mándy Ivánnal. Olyan elvontnak, élettelennek éreztem magam hozzá képest. P. J. maga volt a pergamen-áttetsző-lényeg. Milyen sokszor kölcsönkértem volna lényét, lényé lényegét, helyzetekben. Nem is Budapesten, á. Hanem a városok — annyifélék önmagukban. Aligha P. J. imitálása volt „a részemről”, hogy Berlint (1999 tavasza már, egyetlen ottlétem) egyetlen háromszöggé szűkítettem. De P. J. elvei (és gyakorlatai) nélkül lehetséges lett volna ez? „Lehetséges”, furcsa kifejezés. Mintha vívmányról beszélnék. P. J. összetettségének volt a része nagy minimalizmusa, e képessége (is). Bonyolult maradt ő azért, olyankor. Hozzá képest Ottlik, Mészöly nem volt minimalista, N. N. Á. etikai kódex volt elevenbe-formázva, Mándy... világibb volt, mint P. J. Csakugyan? Emlékek, emlékek reménytelenje.

Hogy szó legyen róla. Nem őrzí történelmeinek (így, többes számban) pontosabb emlékeit a Város. Kuriózzummá teszi ezeket az idők változása, megszentégtelenedéstől is óvja talán dolgait, dolgaikat. Rommá válva él üvegpalatáinak (rútságában? jelességében?) egy-egy skóciai, angliai középnagyváros, és az amerikai helyek? De Kabul, Bagdad jobb lenne? Kairó, mint középút? Ilyen témákhoz mindig elemi társalkodóbölcs volt P. J. Emlékszem, így ültünk a kitűnő G. I. professzor véletlen társaságában (vagy P. J. toppant be, de jó szó rá) a Lánchíd presszó teraszára váratlanul, így mondta, ő mondta, jellegzetes hanghordozásával (mi mással): Cegléd... New York olyan, mint a ceglédi főtér...

ugyanakkor bármi megtörténhet. Hát nem tudom. Párizs volt a színhelye akkor-legkedvesebb-közös filmünknek, a clochard emlékeztetvesszített történetének, és hát épp ez a kulcsszó. Meg kell várni a telet. Az emlékekkel lerohant szegény háború utáni fejsérült talán a fagy, az éhség, a végkimerültség „hatására” visszatér — és osztozik.

Herencsár András
tollrajza Tandori Dezső
In mem. P. J. című
esszéesorozatához

RÓNAV LÁSZLÓ

Sipos Lajossal

Az Ön családja apai ágon erdélyi származású. Édesapja nehéz utat tett meg az Eötvös Kollégiumig...

Édesapám Farkaslakán született 1905-ben, ötgyerekes székely földműves családban. Nagyapám, Sipos Gáspár, az első világháborúban a fronton szerzett sebesülésébe otthon halt bele. A hősi halottak között a neve nem szerepel a helyi plébánia *Domus Historia*-jában, ugyanakkor felkerült az 1920-ban felállított, 1943-ban felújított táblára a falu közepén, melyen legfelül ez olvasható: „Meghaltak a házáért, 1914–1918.” Nagyanyám a másodiknak és harmadiknak született, időközben eladósorba jutott két lányát odahagyta a férje halála után, s a legidősebb fiával és két legkisebb gyermekével 1916 végén Budapestre költözött. A Gát utcában, nem messze attól a háztól, ahol József Attila született, viceházmester lett. A legidősebb fia a BESZKÁRT-hoz került váltókezelőnek, sántasága miatt ugyanis nem lehetett besorozni. Édesapám pedig tizenkét évesen kézen fogta a húgát, az ismeretlen nagyvárosban felkutatta az Országos Gyermekvédő Liga épületét, s ott — amint ezt az 1980-as években Urr Ida költő barátnőjétől, a Liga valamikori igazgatóhelyettesének a leányától megtudtam — az igazgatót keresték azzal, hogy ő is, a húga is tanulni akarnak. Az igazgatóhelyetteshez vezették őket, aki megrendült a két apró termetű gyerek láttán, s mindkettőt árvaházba juttatta. Édesapám a ceglédi Surányi Hadiárvaház növendéke lett. Valószínűleg hosszabb beszélgetéssel indult az ottani élete, s nyilván az igazgatóhelyettes kérésének és megcsillanó eszének köszönhetően beírták a helyi gimnáziumba. Mégpedig abba az osztályba, ahol Pais Dezső volt a magyartanár. Nyilván ő ajánlotta nyolc évvel később a végig színjeles, franciául, angolul, németül megtanult diákot a budapesti egyetemre és az Eötvös Kollégiumba.

Később hogyan alakult édesapja sorsa?

Édesapám életét, az 1953-ban tragikusan korai halála után, mozaikokból és gyermekkori mondatfoszlányokból tudom csak összerakni. Az 1970-es évek elején olvastam róla Jankovich Ferenc *Magam emberségéből* című könyvében. Az állt itt, hogy állandóan magánmunka után loholt, rendkívül pontos volt, nagyon megbízhatóan jegyzetelt, s az Eötvös kollégisták rendszerint az ő jegyzeteiből készültek a kollokviumokra. Nemrég hallottam, hogy Bán Imrével együtt neki jósolták a legnagyobb jövőt. Azt édesanyám elbeszéléséből és hivatalos dokumentumokból tudtam meg, hogy az 1927/28. tanévben elnyerte a magyar állam egyik párizsi ösztöndíját, s a Sorbonne-on a Tanárképző Intézetben 168 jelölt közül a negyedik, a nem franciák közül a második helyen szerezte meg az

oklevelet „mention honorable” kitüntetéssel, meg azt is, hogy 1929-ben *A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban 1848–1851* című disszertációját az Országos Gyermekvédő Liga adta ki. Azt azonban csak nemrég tudtam meg az Eötvös Kollégium irattárából kapott másolatokból, a Kollégium igazgatójának küldött levelekből, hogy Franciaországban, Angliában, Belgiumban kutatott, meg azt — Köpeczi Béla monográfiájából —, hogy a szaktudomány ma is fontosnak tekinti disszertációját. Tudtam, hogy 1931-ben „sub auspiciis Gubernatoris” doktor lett, azt is, hogy Jászberényben, Hatvanban, Budapesten, Kassán, Losoncon, Salgótarjánban, Újpesten, ahol gimnáziumi tanár volt, szerették, a legváratlanabb helyzetekben találkoztam ugyanis volt tanítványával, akik a névazonosságra felfigyelve idézték okosságát, becsületességét, magyarázatát, egy-egy óráját. Az azonban csak az 1980-as években lett nyilvánvaló, miért hallottam kisgyerekként az étkezőasztalnál állandóan Szeberényi Lehel nevét (ez a név nagyon tetszett, valami különös embernek hittem a viselőjét, hiszen, gondoltam, a „Lehel” nem is igazi név). Ekkor került ugyanis a kezembe az író önéletrajzi kötete, az *Emlékek völgye*, benne a losonci Kármán József Gimnázium igazgatója, édesapám, aki nem engedte 1941-ben, hogy a rendőrök elvigyék a tanítványát a Losonci Hírlapban megjelent cikke miatt, s aki, miután baloldali szervezkedésbe bekerült diákját ma már alig elképzelhető módon „eltávolították” az intézményből, levélben hívta vissza, tette meg magántanulóként ingyenes internátusi helyen a tehetségkutató mozgalomban gimnáziumba jutott tizenkét parasztyyerek seniorának. „Olyanannyira kiterjeszti védőszárnyát fölé — olvasható az *Emlékek völgye* 30. oldalán —, hogy nemcsak apailag ügyel iskolai előmenetelére, de már családtag az internátushoz ragasztott igazgatói lakásban.”

A háború után családjuk átjött az újrarendezett határon. Hogyan emlékszik erre?

Az is csak jóval később világosult meg, miként alakulhatott úgy a háború utáni életünk. Élesen él bennem az ötéves kori emlék. Két stráfkocsira felrakták a bútorainkat, s elindultunk Losoncról. Édesapám az első kocsin a bakon ült a kocsis mellett, mi, gyerekek, édesanyámmal a második kocsi végén kucorogtunk. Édesanyám folyamatosan imádkozott, négyéves Kornél öcsémmel (ő most a Semmelweis Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára) hol őt figyeltük, hol az éjszakába borult vidéket néztük, hol elbóbiskoltunk. Késő éjjel vagy tán kora hajnalban édesanyám felrázott minket. Átértünk a határon! Somoskőújfaluban vagyunk! Megmenekültünk! És ebben a pillanatban, a magyar oldalon, az első kocsi tengelye eltörött.

Azután képek villannak. Salgótarjánban egy háromszobás családi házban éltünk, ahol az egyik szobába nem költöztünk be. Ebben a szobában mindig más és más család lakott. Csak arra emlékszem, hogy az újak rendszerint éjjel jöttek, volt, aki batyut hozott a hátán, volt, akinek a kezében nem volt semmi. A felnőtt-

tek ilyenkor az asztalhoz ültek, fojtott hangon szót váltottak, mi meg a frissen érkezett, megszeppent gyerekeket néztük. Aztán néhány napig nálunk laktak, majd elmentek, újabbak jöttek. Azt azonban véletlenül és ugyancsak nemrég tudhattam meg, mi mi-ért jöhettünk át a háború után újrarendezett határon minden ingóságunkkal. Édesapám, szól a történet, a felvidéki városban a háború alatt a zsidó javak kormánybiztosa lett. Minden családtól leltár szerint vett át mindent, mindent berakatott a gimnázium tornatermébe, ajtóra, ablakra rácsokat szereltetett, éjjel-nappal őriztette az épületet, s a visszatérők vagy a hozzátartozók az utolsó kanálig mindent visszakaptak. A Felvidéki Zsidó Hitközség közbenjárására engedtek ki minket az újjáalakult Csehszlovákiából. A többiek, köztük azok is, akik hozzánk érkeztek, nincstelenül menekültek-szöktek. Az otthonmaradók jelentős részét pedig elhurcolták, deportálták.

Édesapja az új világban is tanított. Az ő példájának volt-e szerepe abban, hogy Ön is tanár lett?

A mi sorsunk nem lett jó az új világban. Édesapám 1946-ban a romokból újjáépíttette az újpesti Kanizsay Dorottya leánygimnáziumot, emlékszem, az ablakokat igazgatóként az anyai nagypapámmal együtt üvegezte. Aztán az iskolai hittanoktatás megszüntetésekor felelősségre vonták, amiért templomba jár, 1948 szeptemberében pedig, miután két újpesti gimnázium és két általános iskola közös évnívó ünnepén a diákok kinevették „az ország első női polgármesterét” — ahogyan akkor a Szabad Népből nagybúszkén írták —, a föltűnő nyelvtani hibákkal beszélő, harmincöt éves egykori munkásnőt (aki aztán az 1957 júliusában megszerzett jogi diploma birtokában 1957 szeptemberében már a Fővárosi Bíróság, 1962-ben a Legfelsőbb Bíróság bírója lett), édesapámat és a másik három igazgatót azonnali hatállyal leváltották. A nyugdíjkorhatár közelébe ért kollégáit nyugállományba helyezték, őt pedig beosztották a Kölcsey Gimnáziumba tanárnak. Mindez pár nappal azután történt, hogy a Lenin Intézetben elkezdte az orosz nyelv tanulását.

Az én pályaválasztásomban édesapám példája meghatározó volt. Olyan szerettem volna lenni, mint ő, azt akartam csinálni, amit ő csinált. Amikor az érettségi előtt kezembe került Kosztolányi Dezső verse, a *Tanár az én apám*, elszorult a szívem. Mintha róla írta volna a költő! Mintha az őt is övező szeretet szólalna meg itt is!

Mit adott mindehhez az iskola?

Az újpesti Könyves Kálmán Gimnáziumban érettségiztem. Ebbe az intézménybe általában büntetésből kerültek a „megbízhatatlan” tanárok, vagy büntetésből maradtak itt. Itt tanított dr. Fecske András, aki Horváth János, Zsirai Miklós, Pais Dezső, Alszegehy Zsolt kedves tanítványa volt, költő, prózaíró, irodalom- és művészettörténész, aki nem hivalkodón, de bátran vallotta meggyőződését és hitét az 1950-es években is. Meg Birtalan Tibor, a valamikori Fasori Gimnázium nagyszerű matematikatanára. Azután Nádas József,

Kenyeres Imre és Keresztury Dezső évfolyamtársa, Hóman Bálint kedvence, az egyetem Történeti Szemináriumának valamikori fizetés nélküli könyvtárosa, később a komáromi Tankerület főigazgató-helyettese, majd 1949–53 között napszámos, segédmunkás, végül betanított hegesztő. Itt tanított dr. Kulin György, a Magyar Csillagászati Egyesület korábbi ügyvezető elnöke. Meg dr. Sárfalvi Béláné, aki a hirtelen megszüntetett Budapesti Tanárképző Főiskola Történelem Tanszékéről került ide. Meg a „rossz káder” Sárossy Istvánné. Kedves osztályfőnököm dr. Métneki Jánosné volt. A szaktárgyakon kívül emberséget, tartást, kanti erkölcsöt tanultunk tőlük. Az ő példájuk csak megerősítette bennem: mindenképpen tanár leszek! Ebben aztán végül emberi bátorságuk segített. Egyik iskolatársam ugyanis feljelentett 1957 tavaszán, hogy az előző év végén katolikus ifjúsági egyesületet szerveztem a gimnáziumban. Ez nem volt igaz. Ugyanakkor elég volt ahhoz, hogy a sikeres felvételi vizsgám ellenére elutasítsák egyetemi felvételi kérelmemet. Kniezsa István, az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánja, aki még egyetemista korából ismerte édesapámat, s tudott a mi sorsunkról, kerülő úton megüzente, „szerezzek be” egy másik papírt is. Osztályfőnököm és három másik tanárom, akik politikai meggyőződésből és nem karriervágyból beléptek a frissen alakult MSZMP-be, írásbeli nyilatkozatban mellém álltak, s így — tudtam meg jóval később és másodkézből — a bátor és végtelenül tisztességes Kniezsa István a maga hatáskörében felvett az egyetemre.

Babitsról nem esett szó a gimnáziumban?

A gimnáziumban nem talákoztam Babits Mihály egyik alkotásával sem. Annak ellenére, hogy valamikor ennek az intézménynek volt a tanára. Az 1956/57. tanévben, a tanév második felében, az akkori oktatási kormányzat döntése szerint Adyval be kellett fejezni a tanítást. Nagyon kemény hónapok voltak ezek. Beépített besúgóok voltak a diákok között is, néhány hihetetlenül meglódukt karrierből arra lehetett következtetni, hogy a tanári karból is tettek egyesek politikai szolgálatot. Magyartanárunk, dr. Zelenka Margit, érthetően, nem kockáztatott. Babits Mihály művei pedig sem a jórészt elpusztult családi könyvtárban, sem az iskolai gyűjteményben, sem a kerületi Szabó Ervin „fiók”-ban nem voltak elérhetőek. Az akkor használatos gimnáziumi tankönyvben, amint utóbb megnéztem, ennyi volt róla: „Babits Mihály korai költészete: tudatosan vállalt és vallott elzárkózottság költészete. Ez az öntudatos magány a művészi elhivatottság büszkeségéből táplálkozik, és célja a tiszta és tökéletes mű, mely önmagáért van. Első kötetének bevezető versében ezt írja Babits: »Gyűlöllek: távol légy alacsony tömeg! / Ne rezzents nyelvet: hadd dalolok soha / nem hallott verseket« (*In Horatium*). Ez a magatartás meghatározza a költő s külvilág viszonyát. A külvilág idegen és ellenséges: a költő megvetéssel fordul el tőle s becsvágya a »soha nem hallott« vers. Ez a becsvágy az eredete Babits formaművészetének. Első versesköteteiben

hideg, kiszámított költemények sorakoznak: végsőkéig kicsiszolt külső tökéletesség, a klasszikus formák ötvözése jellemzik költészetének első felét. Ez a magatartás nem teszi lehetővé, hogy a költő s a társadalom között lényeges, pozitív kapcsolat keletkezzék, a költő önmaga életéből és művészetéből épít külön világot magának. »a semmiből alkottam új világot, / mint pókhálóból sző kötelt a rab...« (Bolyai). A külön világ felépítéséhez hozzátartozik a széles műveltség — ez a magyarázata, miért játszik olyan rendkívüli szerepet a fiatal Babits életében a kultúra, az irodalom, a könyv. De az elszigeteltségben a műveltség nem nyújthat igazi segítséget a valóság mélyebb átéléséhez, nem válhatik a valóság megváltoztatását vívott harc fegyverévé, tehát ugyanúgy öncélú lesz, mint a művészet, melyet táplált. A Nyugat-teremtette irodalmi megújulás Magyarország polgári átalakulásával függött össze. Ady felismerte, hogy ez az átalakulás megrekedt a félúton, mert a feudalizmus uralmi rendszere megakadályozott minden valóságos haladást, Babits — mint a Nyugat írói általában — Magyarország társadalmi és kulturális felemelkedését várta az átalakulástól és ezt a felemelkedést törekedett elősegíteni költészetével. Így Babits számára a társadalom átalakulásának kérdései tisztán irodalmi síkon léteznek. Költészetének magas színvonala, formai tökéletessége, előkelősége harcot jelentett az uralkodó osztályok hazug, avult epigonizmusa ellen — de éppúgy óvakodott az elnyomott tömegek forradalmától, mint ahogyan a kapitalista polgárság is óvakodott (...).“

Mégis, hogyan jutott el Babitshoz?

Babitshoz kerülő úton érkeztem el. De azért ez is a Könyves Kálmán Gimnáziumhoz kapcsolódik. A Könyvesbe 1957 után is büntetésből érkeztek a megbízhatatlan tanárok. Így került ide Jobbágy Károly költő, az 1956-ban kéziratban terjesztett *Tigrisek lázadása* című verseskötet szerzője, Verbényi József, a Testnevelési Főiskola valamikori docense, aki a forradalmi bizottsági tagságért megjárta a kistarcsai és tököli internálótáborokat, s két évi segédmunkáskodás után lehetett óradíjas testnevelőtanár, meg Hoffmann Gertrud, a Zsámboki Zoltán és társai ellen indított bűnper harmadrendű vádlottja, aki négy év hat hónapot kapott Vida Ferenc tanácsától államellenes szervezkedésért. Ebben a körben került a gimnáziumba a későbbi Babits-kutató, irodalomtörténész és nyelvész, Éder Zoltán, a Jedlik Ányos Gimnázium tanára, akinek egyetlen bűne egy 1956. november 2-án elmondott beszéd volt. Mindkét testvéremet tanította. A fiatalabbat, ma az olasz állami kitüntetés, a „Cavalliere” érdemrend tulajdonosát, filmproducert, Sipos Áront ő terelte az olasz kultúra felé. Az idősebbet pedig ő tanította irodalomra. Másodéves magyar szakos egyetemistaként került a kezembe testvérem füzeté. Ekkor olvastam először Babitsról. És ekkor döntöttem el, huszonkét évesen, 1961-ben, hogy Babits mindennapos olvasmányom lesz.

Nem bánta meg a döntését?

Semmiképpen. Legelőször megpróbáltam begyűjteni a műveit. Nem volt könnyű feladat. Aztán elmerültem az olvasásban. Minden nap kínált valami felfedezést. Az egyetem befejezése után, ekkor már a Könyves Kálmán Gimnázium tanára lehettem, engedélyt kaptam a Babits Kuratóriumtól a hagyaték olvasására. Minden keddi napomat az OSZK-ban töltöttem. Hihetetlen dolog volt! Kézbe venni Babits írását! Az általa írt és hozzá küldött leveleket! És mindezt milyen körülmények között! Az anyagot ugyanis hétről hétre a nemrég elhunyt Bata Imre készítette ki nekem, aki akkor, a debreceni egyetem forradalmi bizottsági tagsága miatt, talán segédkönyvtáros lehetett. Bata Imre, ahogyan Oravecz Imre írta megrendítő *Halotti beszédében*, velem is, nyilván mindenkiel, aki a közelébe került, az első pillanattól mint egyenrangúval beszélt. Az ő révén juthattam be Weöres Sándorhoz, neki segédkezhettem az *Ősszegyűjtött műfordítások* sajtó alá rendezésében, meg Károlyi Amyhoz, ő biztatott a doktori disszertáció megírására. A disszertáció révén kerültem el Király Istvánhoz és Szabolcsi Miklóshoz. Az ELTE doktori tanácsa őket jelölte ki a *Babits Mihály és a forradalmak kora* című dolgozatom bírálóiul. Király Istvánnál tettem szóbeli vizsgát is. Róla szólva most ideologikus elkötelezettségéről illik beszélni. Én egy másik professzort őrzök az emlékeimben. Azt az embert, aki erősen hitt a társadalmi igazságosság, a köztulajdonba vett javak ésszerű működtetésének a lehetőségében, aki élete végéig az „alvég”-gel tartott, a valamikoron református tiszteletes apjának emlékét őrizve ezzel is. A feltétlen értéktisztelete nyilván, amint az műveiben is látszik, számtalanszor ütközött benne ideologikus meggyőződésével. Engem is arra biztatott, először „magam ellen cédulázzak”, azaz próbáljam meg megcáfolni azt a tények összegyűjtésével, amit legelőször gondoltam, s ha ez nem sikerül, csak akkor kezdjek el hinni abban, amiből kiindultam. 1971-ben azzal hívtott meg akadémiai székfoglalójára, az *Ady és Babits. Eltérő törekvések a századelő haladó irodalmán belül* című előadására, hogy mondjam el neki, mit szólok ahhoz, ami majd ott elhangzik. A legközelebbi találkozón, nyilván erősen botladozva, meg talán szorongva is, azt mondtam: nem érzem meggyőzőnek Ady és Babits szembeállítását, a „valóságvállaló” és a „valóságellenes” polarizálást. Most már tudom, hogy ezzel az állandóan kiegészülő-bővülő, de a kiinduláshoz ragaszzkodó esztétikai-poétikai meggyőződésének alappilléret vitattam. Rövid ideig elgondolkodott, azután azt mondta: csak a meggyőződésed szerint ítéld! Érdekességként mondom: 1972-ben, amikor az Irodalomtörténetben az első hosszabb írásom megjelent *Babits Mihály az ellenforradalom első hónapjaiban* címmel, az Élet és Irodalom nagyhatalmú főszerkesztő-helyettese megüzente, bármit is csinálnak egyeseink, „ez a homo-szexuális és katolikus Babits” sohasem kerül be a magyar irodalomba.

És még valamit köszönhetek Babitsnak. E munka nélkül nem lehettem volna aspiráns az MTA Irodalomtudományi Intézetében, nem lehettem volna csendes szemlélője annak a példátlanul szabad szellemi légkörnek, mely ott Bodnár György fősztályvezetőisége idején kialakult. És nem ismerhettem volna meg Rába Györgyöt, Béládi Miklóst, Kiss Ferencet, Pomogáts Bélát, nem ismerhettem volna meg Martinkó Andrást, aki aspiránsvezetőként oltalmába vett, ezt a fantasztikus, nagyon nagy formátumú tudóst, aki — amikor a halálát érezte közeledni — mások számára gyűjtötte a kidolgozandó témákat és feljegyzéseket, hogy majd „azután” se menjen semmi veszendőbe.

Király István közbenjárására előbb a Budapesti Alakuló Tanárképző Főiskola, utóbb a Király-tanszék-oktatója és a Babits Kutatócsoport vezetője lett...

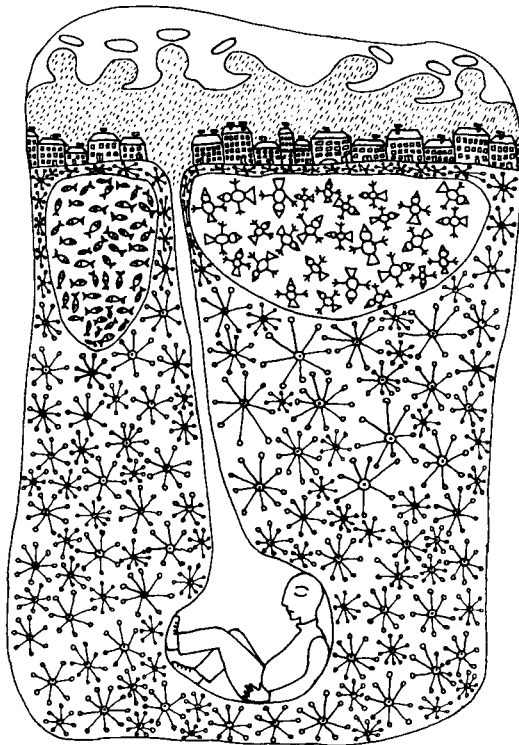
Király István 1983-ban azzal hívott a tanszékére, hogy készítsük elő közösen az Irodalomtudományi Intézetel a Babits kritikai kiadást. Úgy gondolta, és ezt szavakba is foglalta, hogy az Ady és a Babits kritikai kiadás együtt szükséges igazán. Ez, ma nem tudok szabadulni a gondolattól, látványos jele volt a benne bekövetkezett változásoknak. Ekkor dolgozott az Ady-monográfián, az 1914–1918 közötti korszakot összefoglaló két kötetben, félretolva a formálisan következő, 1912–1914-es időszakot, az általa előzetesen „plebejus népi forradalmiság periódusá”-nak mondott időt, mérlegelte az expresszionizmus és Ady lehetséges találkozását. Ezután kezdett bele Kosztolányi *Vita és vallomás* című könyvébe. S bizonyára nem véletlen, hogy a halála előtti napokban elkészült könyvének ezt a címet adta: *Útkeresések*. Ebben már csak Adyról, Babitsról, Lukácsról, Németh Lászlóról, Szabó Dezsőről írt. Babitshoz kapcsolja egyik utolsó nyilatkozata is. 1986-ban az Irodalomtörténetben a könyvtáráról faggató interjúban Tarján Tamásnak, aki a beszélgetés végére „kívánczó” mondatra kérdezett, ezt mondta: „Vedd a Babits-idézetet, az 1939-ben fogalmazott *Curriculum vitae*-ből: »Nem kell hinni, hogy aki könyvekbe menekül, okvetlen az élet elől akar szökni. Sokszor inkább tágitani akarja az életét, több életre szomjas, mint amennyit kora és végzete kiosztott«”.

És mi a helyzet ma Babitscsal? Kell-e nekünk ma a költő?

Kenyeres Zoltán 2001-ben megjelent könyvében, az *Etika és esztétizmus* című munkában két értékdimenziót állít szembe egymással: az etikait és az esztétikait. Filozófiatörténeti és nyelvelméleti távlatban értelmezi Lorenzo de Mediciig, Pico della Mirandolaig, Ficinióig, miként vezérelte és vezérli az embereket a szépségvágy, bemutatja Savonarolától napjainkig, miként él az a művészet, melyben az etikai elvek jelennek meg, taglalja azt, hogyan változik az esztétika és etika mint aszimmetrikus fogalompár a 19–20. század irodalom-interpretációjában, és miként értelmezhető a „civilizációs irodalmár”, a „tisztá esztéta” és a „tisztá moralista” kategóriája mellett negyedik lehetőségként az a típus, amelyiknél a „szöveg egész beállítódásával, állásfoglalásával sugalmaz erkölcsi magatartást a szerző”, mégpedig úgy, hogy az „nem köthető a

szöveg egy-egy helyéhez, tételes mondatokhoz, nem tematizálódik a szövegben”. Babits ebből a szempontból különleges helyet foglal el. Az első két kötetében, a *Levelek Irisz koszorújából* és a *Herceg, hátha megjön a tél is!* című gyűjteményekben látszólag a „tisza esztéta” pozíciója jellemzi. A *Május huszonhárom Rákospalotán*, a *Húsvét előtt*, a *Szittál-e lassú mérgeket*, a *Könnytelenek könnyei* a „civilizációs irodalmár”-t mutatják, hiszen — kétséget kizáróan — ezekben a művekben az igazság, a jog, az emberség nemcsak morálfilozófiai problémaként jelenik meg, hanem mindnek van politikai vonatkozásrendszere is. Babits egész életműve ugyanakkor a maga transzcendens távlataival az erkölcsi komolyság példája. Az ilyenfajta irodalom azt sugallja, hogy „a szabadság nem az Én kivívott szabadságszelete, hanem a másik szuverenitása”. Azt gondolom, ez a szerző, Babits Mihály, ma nagyon fontos kell legyen. És ezt így gondolom a Babits kritikai kiadás, a Babits Könyvtár és a Babits Kiskönyvtár szerkesztőjeként-szervezőjeként. Ugyanakkor kényszerűen tudomásul veszem: nincs pénzügyi lehetőség arra, hogy az évek óta kész kritikai kiadás-köteteket: a drámákat, az *Elza pilótát*, a *Halálfiat*, a levelezés második, harmadik és negyedik kötetét, valamint a Babits Könyvtár és a Babits Kiskönyvtár ugyancsak kész köteteit: a *Baumgarten-díj történetét*, a *Babits Aranyról* című gyűjteményt és más könyveket most egyszerre megjelentessük.

Herencsár András
 tollrajza Tandori Dezső
In mem. P. J. című
 esszé-sorozatához

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA ÚJ OLASZ FORDÍTÁSBAN

A millennium évében, 2000-ben jelentette meg a Római Magyar Akadémia Madách remekművének új olasz fordítását. Umberto Viotti megindító előszóban számol be arról, hogy miképpen talált Madáchra és hogyan készült a fordítás. Viotti mérnök, aki 1934-ben kezdett magyarul tanulni, az akkor hozzáférhető nyelvkönyvek-ből illetve a Milánóban látogatható magyar nyelvű tanfolyamokon. Egy 1934-es turistaút után, 1938-ban már egy debreceni nyári egyetemen is részt vett és eljutott odáig, hogy Mikszáthot olvasson szótárral. Madách-fordítása azonban egy személyes barátság emlékére hozott áldozati ajándék. Pongrácz Lajost — mint ösztöndíjast — 1941-ben ismerte meg; a fiatal italianista búcsúzaskor megajándékozta őt Madách művével. Pongráczot később koholt perbe fogták és 1950-ben agyonlőtték. Az ő emlékére fogott hozzá Madách művének fordításához; munkája utolsó szakaszában Vittoria Curlo színháztörténész kutató segítette neki a szöveg csiszolásában és a mű egyes részeinek költői formába öntésében. A fordítása ugyanis nagyjából prózában készült.

A művet Fáj Attila, a Genovában élő irodalom- és filozófiatörténész professzor, az MTA külső tagjának tanulmánya vezeti be. Nem csupán összefoglalja az olasz olvasó számára Madách életét és a mű keletkezését, hanem széles ívben felrajzolja a Tragédia színházi és világirodalmi életét. A legérdekesebb azonban a bevezető tanulmány gerincét alkotó fejtegetés, amelyben — több évtizedes kutatása és az 1980-as években, főleg a római Magyar Katolikus Szemlében publikált tanulmánya alapján — új és eredeti értelmezését adja a Tragédiának, mégpedig Giambattista Vico filozófiájának alapján. Mivel ez nem csupán lebilincselő és meggyőző, hanem a hazai magyar olvasó előtt legnagyobb mértékben ismeretlen is, ezért a továbbiakban röviden ismertetjük.

Fáj Attila kiindulópontja nem más, mint az a válaszlével, amelyben az író megpróbálta hegelianus kritikusként, Erdélyi Jánost meggyőzni elemzésének helytelen kiindulópontjáról. Így írt Erdélyinek 1862. szeptember 13-án: „Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember istentől elszakad s ön erejére támaszkodva cselekedni kezd: Az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméin végig egymás után cse-

lekszi ezt.” Fáj rámutat arra, hogy Vico ugyanezt a viselkedésmódot emelte ki: az ember az eredeti bűn miatt elszakadván Istentől, kikerülhetetlen módon belebonyolódik a profán történelem előre és visszahaladó folyamataiba. Ha az ember kétségbeesésében nem is veszi észre, mégis halad, az Isten jótévő keze hat a Vico által ilyen értelemben meghatározott „előrelátás” vagy „gondoskodás” révén: az ember törekszik arra, hogy magától javítson helyzetén.

Vico korszakfordító művén túl (ez az *Új tudomány*, amelynek második és végleges változata 1844-ben jelent meg), Fáj a filozófus egyéb műveit is átvizsgálta, rekonstruálta a gondolkodó teljes rendszerét. Így például latin nyelvű retorikakönyvében (*Institutiones oratoriae*) hangsúlyozta, hogy gyermekkorától kezdve az ember mindig szeret valamit, de mindig valami mást. Az *Új tudomány* ehhez hozzáteszi, hogy ilyen maga az emberiség is: mindig szeret és akar valamit, de mindig mást.

Vico szerint a történelem menete ciklikus. Minden ciklus három fázisra oszlik: az istenek, a hősök, azaz a héroszok és az emberek korára. (Megjegyezném, hogy Vico ebben a felosztásban nagy valószínűséggel Ovidius *Átváltozásainak* mint az egész világtörténelmet magában foglaló eposznak a szerkezetét követi; a tizenöt énekes mű 5-5-5 éneket szentel az istenek, a héroszok és az emberek átváltozásainak.)

Fáj Attila helytálló megfigyelése szerint Madách műve is triadikus ciklusokból áll. A genovai professzor szerint ezt azért nem vették észre idáig, mert egyrészt Madách minden színt, azaz minden fázist más-más világba helyeztet, másrészt pedig az egyes történelmi korszakokat nem csúcsponton, hanem a hanyatlás periódusában ragadta meg. Pontosan ezzel a fogással biztosította azt, hogy „az egyik világból a másikba” való átmenet szükségszerűnek bizonyuljon és a legdrámaibb legyen. Hozzáteszi azt is, hogy Madách természetesen ciklikus tervét kiterjesztette azokra a történelmi korszakokra is, amelyek már Vico halála után következtek be. Fáj Attila ezek után röviden jellemzi az általa felfedezett terv értelmében az egyes madáchi színeket. Így például szerinte az egyiptomi szín, mint az első ciklus kezdete, az istenek korának alkonyát mutatja be, míg az athéni szín a héroszok korával jár el ugyanilyen módon. Miltiadész ilyen értelemben meggyengült Herkulesnek látja. Tudjuk, hogy Vico a maga művében a „hérosz” szinonimájaként használta az

egyres görög és keleti mítosz-változatokból rekonstruálható Héraklészeket. A második ciklussal kapcsolatban nagyon érdekes megfigyelése, hogy Kepler álmában, azaz a párizsi színben maga a francia forradalom is a hanyatlás fázisában jelenik meg, ébredése után viszont Kepler egyfajta panteizmus szellemében oktatja tanítványát, vagyis abban a hitben, hogy az istenség működik az életben és a természetben is.

Különösen figyelemre méltónak tartom azt, ahogy Fáj Attila finom elemzéssel kimutatja, hogy a londoni színben megjelenő kapitalizmus-kritika megfelel Vico „kegyetlen kegyességének”, azaz „pietà empia”, amely szerinte az istenek korát jellemzi, és a nápolyi filozófus szerint, ha hiányzik a kegyesség, akkor nincsen sem emberi vallás, sem emberi társadalom. A falanszter színben érvel Madách mellett, hogy a tudomány nem helyettesítheti a kegyességet, a tudósok mint „új héroszok” csak megszegyentik és szolgáskorban tudják tartani a valódi héroszokat, mint például Platón, Luthert vagy Michelangelot. Fáj Attila rámutat arra, hogy Madách Michelet francia fordításában, illetve értelmezésében ismerte meg Vico gondolatvilágát. Aláhúzza annak a fontosságát is, hogy Vico talált egy üdvtörténeti példát az emberiség számára az örök ismétlődéséből, a ciklikusságból való kitörésre: ez pedig a választott nép szabadulása Egyiptomból. Fáj ezzel is motiválja Madách *Mózes* című tragédiájának témaválasztását.

Említsünk meg még néhány érdekes mozzanatot a mű utóéletéből, olyan mozzanatokot, amelyeket új megvilágításba helyez a tanulmányíró. Mindenekelőtt Jevgenyij Zamjatyin *Mi* című anti-utópiáját (1923): a szovjet hatalom totális kritikáját tartalmazó művet természetesen sokáig ki sem adták, Fáj Attila viszont érvel amellett, hogy a nálunk sajnos még mindmáig ismeretlen regény fő ihletője a már Gorkij által imádott és oroszra fordított Madách. Hasonlóképpen izgalmas James Joyce esete. Az író ugyanis ismerte, sőt jól ismerte az 1908-ban

Fiumében olaszra fordított tragédiát, amelyet ő finnugor mítoszként értékelt. Eppen ezért fel is használta a *Finnegans Wake*-ben (1939). Dublinba helyezte át Adámot és Évát, a Phoenix Parkba képzelt földi paradicsomba, ahol az első emberpár egy hosszú éjszakán végigálmodja az emberiség történetét.

Ami a tragédia olasz színházi utóéletét illeti, Fájtól megtudhatjuk, hogy groteszk módon először egy sci-fi filmvígjátékban („Super Fantozzi”, 1986) léptettek fel egy Adám-szerű főhőst; a valódi színházi közönség először 2000-ben ismerhette meg a Tragédiát. Ekkor ugyanis ezt az új fordítást a Római Magyar Akadémia és a budapesti Olasz Kultúrintézet, nevezetesen Szabó Győző és Giorgio Pressburger jóvoltából Cividale del Friuliban mutatták be. A festői városka különböző színhelyein épített dobogókon, három egymás utáni napon került színre a teljes Tragédia.

Megjegyzendő végül, hogy a szép kiállítású könyvet Zichy Mihály illusztrációi díszítik. A bevezető tanulmányból azt is megtudhatjuk, hogy Zichy, mint a cári udvar festője maga kezdeményezte Madách művének oroszra fordítását és pontosan ez volt, ami felkeltette Gorkij figyelmét.

Véleményem szerint a fordítás a lehetséges színpadra alkalmazás szempontjait helyesen vette figyelembe, amikor legnagyobbreszt a prózai forma mellett döntött és csak mintegy betétként alkalmazott versben fordított részleteket. (Nagyon szép például a XI. szín nyitó kórusa.) A bevezető tanulmány pedig olyan sok újdonságot tartalmaz, oly mértékben átértékeli Madách filozófiáját, hogy bizonyára nagy visszhangja fog támadni a hazai Madách-szakirodalomban is. (Imre Madách, *La tragedia dell'uomo*, Traduzione di Umberto Viotti e Vittoria Curlo, Premessa da Attila Fáj. Edizione dell'Accademia d'Ungheria in Roma, Roma, 2000.)

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

DIENES VALÉRIA ÖNMAGÁRÓL

Hosszú, ám meglehetősen nehéz élet jutott Dienes Valériának osztályrészül. Igaz, a kezdő évek ezt még nem mutatták, sőt: 1879-ben kimondottan szerencsés csillagzat alatt született. Ezekben az években ugyanis már érezhető volt a kiegyezés utáni gazdasági fellendülés hatása, még egy olyan eldugott településen is, mint amilyen szülővárosa, Szekszárd volt. Édesanyja családja régi Tolna megyei família volt, apja sikeres ügyvéd, helyi laptulajdonos és lapszerkesztő. Dienes — akkor még Geiger, a Dienes nevet házassága után vette fel — Valéria gyermekévei tehát kisvárosi nyugalomban és jólétben teltek. De tizenhárom éves korában kopogtatott ajtójukon a fátum: sorsa evvel kilépett a mindennapiság egyhangú, ám biztos medréből. Apja ugyanis anyjánál vonzóbb asszonyra találván, elvált feleségétől; az eset akkori szokatlansága miatt közbeszéd tárgya lett, s évekkel később még Babits Mihály is, akivel távoli rokonságban állott, *Halálfi* című regényében felhasználta motívumként a történeteket. Dienes Valéria a válás után anyjával és testvérével Pápára költözött, majd elvégezte a győri tanítóképzőt, végül a budapesti egyetemen fejezte be tanulmányait. Életének második nagy fordulata itt következett be, amikor megismerkedett Dienes Pállal és barátaival. (Dienes Pál annak a debreceni családnak volt sarja, amelynek más tagjai, testvérei Szabó Lőrinc életében is jelentős szerepet játszottak.) A közös érdeklődésnek tartott szellemi vonzalom lett a következménye, s 1905-ben, miután mindketten megszerezték a doktorátust, házasságot kötöttek. Ezt itáliai és afrikai utazás követte (kísérőjük volt Szabó Ervin is), ősztől pedig mindketten Budapesten, Gaál Mózes tisztviselőtelepi gimnáziumában tanítottak. Dienes Valériát erős filozófiai irányultsága törvényszerűen vezette el Bergsonhoz, aki élete harmadik fordulójának kiváltója lett. Miután Párizsban, még az első világháború előtt személyesen is megismerkedtek, óráinak látogatója, gondolatainak terjesztője, műveinek fordítója lett. A francia filozófus eszméi azonban megváltoztatták szellemi irányultságát, s életének a külvilághoz kapcsolódó részét. Részt vett ezután is korábbi baráti körének életében, de eltávolodott materializmusuktól. A világháború éveiben két gyermeke született, a harmadik 1919-ben nem tudott világra jönni. Ebben az évben férjének is menekülnie kellett Magyaror-

szágról. Első, még itthoni búvóhelyét Dienes Valéria szerezte. Itt ismerkedett meg Dienes Pál avval a fiatal lánnyal, aki miatt nem sokkal később, már külföldön, elvált feleségétől. Házasságkötésükkor ugyanis megfogadták egymásnak, hogy mihelyt egyikük érzelmei megváltoznak, a másik, hogy segítsen, félreáll. Dienes Valéria betartotta e fogadalmat, bár mielőtt férje Bécsből új feleségével végleg Angliába költözött volna, még egy nyarat együtt töltöttek az osztrák fővárosban, de a házastársi kapcsolat nem állt helyre. Dienes Valéria két kicsi gyermekével először Nizzába ment, majd Párizsba, s amikor itthon állást ajánlottak neki, hazajött. Ekkor volt férje árvaszéki pert indított ellene, kisebbik fia megszerzéséért, ám az anya nem osztozott gyermekein, mert mindkét fiát vallásosan akarta nevelni. Emiatt, valamint az indexen lévő Bergson fordítása ügyében kereste fel először Prohászka Ottokárt, akivel istenközeli, mélyen vallásos kapcsolatban maradt. A két világháború közötti években gyermekeit mozdulatművészeti tanfolyamok tartásából nevelte fel. Evvel kapcsolatos ismereteit még az első világháború előtt Párizsban szerezte a Duncan házaspártól. Idősebb fia, Gedeon 1945 után a külügyminisztériumban dolgozott. Anyja a magyar béke delegációval Párizsba utazott, majd két évig Nagy-Britanniában tartózkodott. 1948-ban jött vissza Magyarországra. Éveit ezután csendes visszavonultságban töltötte, s csak 1975-ben, nem sokkal halála előtt, egy televízió-interjú után fedezte fel az ország ismét, ki is volt ő.

Dienes Valériának négy szerelme volt életében: a matematika, a zene, a filozófia és az orkesztrika. Mindezt körülölelte a hit bizonyossága, habár gyermeki, formális vallásossága egyetemi évei alatt megrendült. Oka volt ennek öntudatos énkeresése, valamint a Dienes Pálhoz és az egyetemi körük tagjaihoz fűződő érzelmek. Évekkel később így összegezte mindazt, ami ekkor leendő férjéhez fűzte: „Ebben a szeretetben több szabadság volt, mint szerelem.” Ma talán furcsán hat, és elnéző mosolyra fakaszt másik megjegyzése, pedig egy élet nagylelkűségének és önfeláldozásának forrása ez: „Mindig a lélekbe voltam szerelmes. Mindig zavaró ráadás volt a test — ha véletlenül ott volt.” Hitvesztését követő közönyéből Bergson gondolatai és személye ragadták ki, s a húszas években visszanyert és lassan erősödő hitében Prohászka bátorította, később pedig Teilhard de Chardin mélyítette el azt. „Az első megrendülés

nagy belső intellektuális és intuitív csodákban folytatódott.” — írja az utóbbihoz fűződő kapcsolatáról. Ezekből a metafizikus élményekből születtek a harmincas évek misztériumjátékai, amelyek betanításához az orkesztrikát is felhasználta, s amelyekkel egy nagy katolikus lelki mozgalmat szeretett volna inspirálni. S amikor az nem sikerült, akkor Bergson és Teilhard de Chardin műveinek fordításával kívánta ugyanezt elérni.

A kötet bő válogatást nyújt Dienes Valéria írásaiból is. Olvashatók életrajzi feljegyzéseinek részletei, önarcképei és vallomásai, meditációi Bergson és Chardin szellemében, végül levelezésének részletei. Meditációinak igen jellemző tulajdonsága a számvetés igénye és kényszere, valamint a szeretet bonyolultságának megmutatása, fogalmának tisztázása. Tanulmányok az öregséggel, az elmúlással kapcsolatos gondolatai, ezek mintegy jelenkori „ars moriendi”-ként is olvashatók. Igen érdekesek kiadatlan, először itt megjelenő írásai, amelyek többek között életének vallásfilozófiai összegzését is felvillantják. Vallomásainak, emlékezéseinek, leveleinek egyik különlegességét azok az adalékok nyújtják, amiket Babits Mihály *Halálfiat* című regénye bizonyos szereplőinek valóságos ihletőiről mond el, akik között saját magával is találkoztak; természetesen regénybeli énjét — és a többi ismerősét is — az író sajátos látás- és kifejezőmódja alakította olyanokra, ahogyan azok az olvasó számára megmutatkoznak.

Szabó Ferenc *Mai írók és gondolkodók* című sorozatának immár kilencedik kötetét jelentette meg. Francia és német filozófusok, teológusok után most két magyar szerző következett (Dienes Valéria előtt Prohászka Ottokár). Kíváncsian várjuk a folytatást. (Szerk., bev.: Szabó Ferenc. *Agapé*, Szeged, 2001)

BUDA ATTILA

JACOB BURCKHARDT: VILÁGTÖRTÉNELMI ELMÉLKEDÉSEK Bevezetés a történelem tanulmányozásába

A kultúrtörténet elfeledett műfajának talán legnagyobb képviselője volt Jacob Burckhardt. A Magyarországon is ismert 19. századi tudós-gondolkodónak egy olyan műve jelent meg az Atlantisz Kiadó és külföldi partnerei segítségével, mely magyar nyelven eddig még nem volt olvasható. Ahogy a kötethez írt *Előszóból* meg tudhatjuk, Burckhardt munkája eredetileg elő-

adásformában hangzott el, s az előadásjegyzetek alapján született meg, több fázisban a most magyarul kézbe vehető szöveg. Az előadások egy részét meghallgatta Burckhardt talán leghíresebb tanítványa, Nietzsche is, akinek *A történelem hasznáról és káráról* írt, mesteréhez hasonlóan a hegeli ihletésű historizmust kritizáló munkája nem sokkal az előadások után született meg.

Burckhardt könyve azonban önmagában is alapműnek tekinthető. Az itthon leginkább reneszánsz kutatásairól és népszerű korszak-monográfiájáról (*A reneszánsz Itáliában*) ismert svájci kultúrtörténész a hegeli életmű elkötelezett kritikusa volt. Számára már nem elfogadható a filozófia rabigájába vert történelemszemlélet: „... mi nem vagyunk beavatva az örök bölcsesség céljaiba, és nem ismerjük azokat, uraim!” Hangzatos címe ellenére, szándéka szerint inkább csak széljegyzeteket ír a történelem margójára. A pozitivistá történettudomány által befolyásolt szemünk számára persze rögtön feltűnik, hogy az elméletalkotás nem áll távol Burckhardttól sem. Erre utal rögtön az a tény, hogy a történelem menetét szerinte három nagy „erőtenyező” befolyásolhatja: az állam, a vallás és a kultúra. Amikor tehát a történelmet tanulmányozza, ezen erőtenyezők kölcsönös egymásra hatását vizsgálja. Kultúrtörténelmi önértelmezésének megfelelően úgy látja, kiemelkedően fontos feltérképezni „a mozgásban levő potenciál — vagyis a kultúra — hatását a két másik stabil tényezőre”. Az eredmény pedig — minden Hegel-ellenes törekvés ellenére, vagy épp azért — a történelmi folyamatok szellemi meghatározottságának tudatosítása.

Ha a főszöveg a 19. század első felének gondolkodásmódját tükrözi, a történelmi válságokra vonatkozó fejezet és a történelmi nagyság problémájának tárgyalása már a századforduló és a közelgő 20. század érzékenységét. A végső politikai-történelmi célok megfogalmazásától visszariadó, konzervatív beállítottságú és mélyen szkeptikus Burckhardt kissé patetikus kérdésként fogalmazta meg kételyét, de e kérdés megelőlegezi a 20. század történetét, s mind a mai napig aggaszthat bennünket: „A végső döntés csak az emberiség legbensejéből fakadhat. Vajon továbbra is érvényesül majd a szerzési és hatalmi ösztönként felfogott optimizmus? És meddig? Vagy éppen — amire korunk pesszimistafilozófiája látszik utalni — a gondolkodásmód általános fordulata várható, mint mondjuk a III. és IV. században?” (*Atlantisz Kiadó*, Budapest, 2001)

HORKAY HÖRCHER FERENC

TARJÁN TAMÁS: KENGYELFUTÓ

Rokonszenves címet választott bírálatait tartalmazó kötetének élére az újabb irodalom egyik legalaposabb ismerője, legbeleérzőbb méltatója: a kritikus valóban kengyelfutóként követi az író, s ha ezt teszi, akkor hiteles, hiszen nem tolszkizik erőszakkal az író, a műalkotás és az olvasó közé.

Tarján Tamás elsősorban a színház szerelmese, bár a jelek szerint némelyik rendezés, előadás alaposan próbára tette hűségét és kitartását. Emellett azonban legalább ilyen fontos az a tevékenysége, amellyel korunk irodalmi fejleményeit világítja meg, megértéssel, felelősséggel kalauzolja az olvasót az értelmezés zegzugos útjain. Kezdetől fogva jellemezte magatartását a beleérzés és megértés szerencsés adottsága. A modernnek mondható művek megértése és értelmezése gyakran küzdelmes feladat, komoly szellemi erőfeszítést kíván a kritikustól, aki gondolkodásának eredményével segíti az olvasót. A másik nagy pozitívuma esszéinek és bírálatainak, hogy hiányzik belőlük bármiféle mellékes szempont, amely nem is egyszer tapasztalható. Tarján Tamás a verse vagy a prózára összpontosítja figyelmét és nem íróik hovatarozására. És ez napjainkban érdeke a kritikusnak, s csak hasznára lehet az olvasónak, hisz előbb-utóbb ráneveli arra, hogy az írásokban megjelenített értékekre, s ne másra figyeljen. S ha még egy pozitív tulajdonságát kellene említenem, feltétlenül jellemzéseinek találó voltára irányítanám a figyelmet. Akár bővebben fejt ki témáját, akár tömör jellemzését adja műnek, életműnek, mindig a lényegét világítja meg. Pár nyomtatott lap szól például Mándy Stefánia költészetéről, de e rövid terjedelem is elegendőnek bizonyult, hogy Tarján Tamás, némiképp az eddigi közvélekedést is módosítva beleállítsa a költőnőt az irodalom folyamatába és megmutassa lírája legkarakterisztikusabb jegyeit.

Akadnak bravúros telitalálatok. Ilyen a *Tandori számai*. Tandori Dezső költeményeiben igen sok számmal találkozunk, néha sakklépésekkel, máskor a szavak közé iktatva, így teljes joggal kell számot vetni szövetségességük mibenlétével. Igaza van Tarján Tamásnak: a szám idegenül hat a szavak között, váratlansága azonban érdeklődést kelt, feladja a leckét olvasónak, kritikusnak. Tandori azonban — mint ezt a róla szóló megvilágító tanulmány szerzője fejtegeti — minden, az írógépén található bilentyűnek betűértéket tulajdonít, nyelvi készlete tehát eltér attól, amit az irodalom- vagy a nyelvtudomány annak vél, „klaviatúranyelvet”

használ, s egyetlen számjegy megjelenítésével többletet tud közölni, nem is szólva a számtáblákról.

Bármelyik írásával szembesülünk is, Tarján Tamásnál mindig szembetűnik az adott szövegek meghaladásának igénye: a verses- vagy prózakötetet az életmű egészébe illesztve elemzi, s fejtegetéseinek mögöttébe majdnem mindig a kortárs irodalom, melynek legkülönbözőbb áramlatait egyforma biztonsággal tárja föl. Bár a mai irodalom elemzője egészen más eszközökkel végzi az értelmezés műveletét, módszerét és eredményességét Kosztolányi és Schöpflin Aladár bírálataihoz lehet hasonlítani. Kosztolányira emlékezhet eleganciája és nyitottsága, Schöpflinre biztonságos tájékoztatása. Kötetét tanulsággal, haszonnal forgathatja mindenki, aki értő olvasója akar lenni az újabb magyar irodalomnak, ajánljuk egyetemistáknak is. (*Pont Kiadó*, Budapest, 2001)

RÓNAY LÁSZLÓ

EGYEDÜL Székely János emlékezete

Jóllehet Székely János a határon túli magyar irodalomnak, az erdélyi kulturális hagyománynak bizonyosan egyik legjelentősebb alakja, hazánkban írói életműve — talán csak a *Caligula helytartóját* leszámítva — alig-alig mondható szélesebb körben is ismertnek. Ezért a munkásságát és életútját idéző kötet nem pusztán az újraértő emlékezés amúgy sem könnyű feladatával szembesül: azt a nem kevésbé nemes hivatását sem tévesztheti szem elől, hogy a Székely János-i alkotás- és gondolkodásmód művészi sajátosságait mind többekkel ismertesse meg. A kötet sokrétű fölépítése megfelelni látszik e feladatoknak.

A közel háromszáz lapos, főbb vonalait tekintve a szerzői életpályát követő könyv szerkesztői, Dávid Gyula és Szász László — néhány apróbb bizonytalanságot leszámítva — biztos kézzel válogatták össze a kötetbe fölvetett anyagokat és fekete-fehér fényképeket. A költőként indult Székely János versesköteteiből, önéletrajzi-vallomásos visszaemlékezéseiből, meditatív esszéiből éppúgy olvashatunk párat, mint az általa írt vagy hozzá intézett levelek közül. A közvetíteni és értelmezni hivatott válogatás gerincét azonban a Székelyről írott korabeli és újabb született kritikák, esszék, műelemzések alkotják, s az életművet átfogóan bemutató-értékelő tanulmányt is találhatunk a gyűjteményben.

Az írások alapján közel sem egyoldalú kép tárul elénk: megértésnek, kisebb-nagyobb félreértésnek és meg nem értésnek egyaránt tanúi lehetünk, mint ahogy a korról, az időről időre változó politikai-ideológiai nyomásról, a művészi és magánélet íróit és kritikust hasonlóképp befolyásoló — kompromisszumokra vagy hallgatásra kényszerítő — közegéről is képet alkothatunk. Ezzel szorosan összefügg, hogy az értelmezések hangsúlyai többnyire az etikum szférájára, a művekben kibontakozó magatartásformákra, érték és erőszak viszonyának bölcséleti érvényű elemzésére helyeződnek, noha az öntudat kényszerítő korlátainak, tudat és bünyesség egzisztenciális kapcsolatának és a folytatott esztétikai hagyomány mibenlétének az elvontabb értekezői szövegei is megjelennek az írásokban. Bizonyítandó, Székely János életművét nem érdemes elfeledni. (*Nap Kiadó, Budapest*)

BENGI LÁSZLÓ

SZIJJ FERENC: SZUROMBEREK KIRÁLYFI

Furcsa játékkal állunk szemben. Zavarba jövőnk: kinek is szól ez a könyv? Mintha nem csupán gyermekeknek íródott volna. Valószínűleg mesélt történet, leírva. A fordulatokból ítélve talán még a gyerekhallgatóságnak is volt beleszólása: a szerző sokszor elidőzik az elbeszélés szempontjából lényegtelen, ámde kedves dialógusoknál.

Itt van a hagyományos mese minden eleme: Szuromberek királyfi elindul a fogságba ejtett Sziromka Mária királykisasszony kiszabadítására. Időközben újabb célok is adódnak: vissza kell szerezni a békadínó csodálatos koronáját, és meg kell menteni a rabságban senyvedő, békés óriásokat. Kalandok sorozata az út, minduntalan csodák segítik hőseinket. Mi sem természetesebb, mint egy tévéközvetítés az erdőszéli kemencében, amely tájékoztatja a felszabadító csapatot az elveszett királylány hollétéről. A figurák felosztása a hagyományos mese szabályait követi: adott egy „jó” főhős, a minden tekintetben „gavallér” Szuromberek, van megmentendő királylány, segítő csapat (Sziromka Mária tétova, kedvesen esetlen alattvalói), és velejükig romlott ellenségek: a lidérckirály és

minisztere, a mókusfarkas. Megvan a meséhez szükséges három jöttent, aminek helyébe három viszont-jöttent várhatunk. Gyerekléptékű, áttekinthető földrajzot kapunk: szomszédos kertek uralkodói barátoknak, a békadínó pedig az elhagyatott állomás királya és állomásfőnöke. A kalandok során megjárjuk a vándorokkal a mese összes dimenzióját: a földi út víz alatti világba vezet, majd a felhők feletti várban ér véget. (Világirodalmi felnőttmese?)

Ugyanakkor kortárs történet ez, a gyermek számára is érzékelhető mai világot is belecsempészi a szerző. A bevehetetlennek tűnő tavi várat vízügyi ellenőröknek álcázva közelítik meg hőseink, a földalatti alagút veszélyes, hiszen játékautomaták szegélyezik az utat, a felhőkanyarvár ostromlónak diadalt biztosító harcászati eszköze a hajsütővas.

És valami gyanús, felnőtt mégis van a történetben. Az egyetlen egyértelműen pozitív jellem Szuromberek, a segítő csapat többi tagja vészhelyzetben gyávának bizonyul, hajlik a megalkuvásra. Nem ritka az árulás: a hadsereg annak szolgál, aki éppen felülkerekedik, felváltva segítik a lidérckirályt és Szuromberek királyfit. Lidércország négyfős ellenzéke sem következetes, a börtönben öngazolást írnak, nem tartanak ki elveik mellett, ha szorul a kapca, barátokra hártják a felelősséget. Köpönyegforgatók. Mindez amolyan mellékes felhangja a történetnek, az események peregnek tovább, a gyerek valószínűleg tréfás fordulatként észleli csak. A felnőtt olvasót azonban elgondolkoztatja a kesernyés, burkolt ironia.

Nincsen mese előző mese nélkül: régi történetek elemeinek felhasználásával jött létre ez a regény. A stílus az, amely egyedivé teszi: a szereplők beszélő nevei jellemábrázolások, a sokszor az eseményort megakasztó terjengős párbeszédet szójátékok élénkítik, önmagukban való kis színpadi jelenetként is felfoghatók. A költő szintén előbújik: az ördögtrája okozta látomások már-már szürreális versek.

A *Szuromberek királyfi* elgondolkodtató példája annak, hogy kihez és miről szól egy mai magyar meseregény. Tudomásul kell vennünk, hogy nem létezik kizárólag gyermekek számára írott műfaj. (*Jelenkor Kiadó, Pécs, 2001*)

PAP VERA ÁGNES

SOMMAIRE

Siècles chrétiens — 12e siècle

- KÁROLY KERÉKES: Saint Bernard, le mystique
 ILONA VALTER: Les ordres religieux réformateurs dans le royaume de Hongrie
 FERENC MAKK: La Hongrie, Byzance et les Balkans
 ANZELM SZUROMI SZ.: La discipline synodale et les relations pontificales en Hongrie
 JÓZSEF TÖRÖK: Lukács, pilier du royaume chrétien
 LÁSZLÓ SOLYMOSI: Le premier siècle de l'usage de l'écriture dans la procédure
 ISTVÁN JELENITS: Mort de la Tragédie?

INHALT

Christliche Jahrhunderte — 12. Jahrhundert

- KÁROLY KERÉKES: Der heilige Bernhard, der Mystiker
 ILONA VALTER: Die Reformorden im ungarischen Königreich
 FERENC MAKK: Ungarn, Byzanz und Balkan
 ANZELM SZUROMI SZ.: Synodale Disziplin und die päpstlichen Kontakte in Ungarn
 JÓZSEF TÖRÖK: Lukács, der Pfeiler des christlichen Königreiches
 LÁSZLÓ SOLYMOSI: Das erste Jahrhundert der prozessrechtlichen Schriftlichkeit
 ISTVÁN JELENITS: Tod der Tragödie?

CONTENTS

Christian centuries — 12th century

- KÁROLY KERÉKES: St. Bernard the Mystic
 ILONA VALTER: Reforms of religious orders in the Hungarian Kingdom
 FERENC MAKK: Hungary, Byzantium and Balkan
 ANZELM SZUROMI SZ.: Synodical discipline and contacts with the Pope in Hungary
 JÓZSEF TÖRÖK: Lukács, the pillar of Christian kingdom
 LÁSZLÓ SOLYMOSI: The first century of written rules of court
 ISTVÁN JELENITS: The death of the Tragedy?

Főszerkesztő és felelős kiadó: LUKÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztőség: BENDE JÓZSEF, KÁLMÁN ZOLTÁNNÉ, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság: HORKAY HÖRCHER FERENC, KALÁSZ MÁRTON, KENYERES ZOLTÁN, KISS SZEMÁN RÓBERT,
 NAGY ENDRE, POMOGÁTS BÉLA, RÓNAY LÁSZLÓ, SZÜTS ZOLTÁN

Indexszám: 25 921 HU ISSN 0042-6024; Nyomás: Veszprémi Nyomda Rt.; Felelős vezető: Erdős András vezérigazgató
 Lapunk megjelenését

a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

Nemzeti Kulturális Alapprogramja támogatja

Szerkesztőség és Kiadóhivatal: Budapest, V., Kossuth Lajos u. 1. III. lh. II. em. Telefon: 317-7246; telefax: 317-7682. Postacím: 1364 Budapest, Pf. 48. Internet cím: <http://communio.hcbc.hu/vigilia> /E-mail cím: vigilia@hcbc.hu. Előfizetés, egyházi és templomi árusítás: Vigilia Kiadóhivatala. Terjeszti a Magyar Posta Rt. ÜLK, a Magyar Lapterjesztő Rt. és alternatív terjesztők. A Vigilia csekk számla száma: OTP. VII. ker. 11707024—20373432. Előfizetési díj: 1 évre 1800,— Ft, fél évre 900,— Ft, negyed évre 450,— Ft egy szám ára 185,— Ft. Előfizethető külföldön a KKV-nál (H-1389 Budapest, POB 149.). Ára: 45,— USD vagy ennek megfelelő más pénznem/év.

SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRA: KEDD, CSÜTÖRTÖK 10—14 ÓRA. KÉZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA.

Ára: 185 Ft

VIGILIA

SZEMLE

- Dienes Valéria önmagáról
- JACOB BURCKHARDT Világtörténelmi elmélkedések
- TARJÁN TAMÁS Kengyelfutó
- Egyedül. Székely János emlékezete
- SZIJJ FERENC Szuromberek királyfi

A SZEMLÉKET ÍRTÁK Bengi László, Buda Attila, Horkay Hörcher Ferenc,
Pap Vera Ágnes és Rónay László

KÖVETKEZŐ SZÁMAINKBÓL

- A magyarországi romák
- Az új média
- Európa – európai öntudat
- Fried István, Gáspár Csaba László,
Karl Rahner és Tüskés Tibor tanulmánya
- Samuel Beckett, Makay Ida, Pardi Anna,
Cs. Szabó László és Tandori Dezső írása

ISSN 004260242-4

9 770042 602425